

SUKOB NA LJEVICI

Krležina uloga u sukobu na ljevici

Međunarodni kontekst

U toku dvadesetih godina u cijeloj Evropi pojavljuje se niz umjetničkih pokreta koji nastoje sintetizirati ideje revolucije s novom umjetničkom praksom (ekspresionisti, dadaisti, nadrealisti, ruski futuristi, češki poetisti i dr.); te avangardističke skupine djeluju odvojeno, a njihove lijeve ideje se manifestiraju na različite načine.

U drugoj polovici dvadesetih godina pojavljuju se organizirani pokušaji objedinjavanja evropskih lijevih skupina pisaca po uzoru na »proletersku književnost« u SSSR-u. U Moskvi je 1927. organizirana Prva međunarodna konferencija revolucionarnih pisaca; potom se osnivaju u pojedinim zemljama i nacionalne organizacije revolucionarnih pisaca po uzoru na RAPP (Rusku asocijaciju proleterskih pisaca). Zbog utjecaja tih organiziranih tendencija avangardistički usmjerena poezija prestaje biti dominantni žanr lijeve književnosti, sve je naglašenija uloga društveno-kritičke proze. Druga konferencija Međunarodnog udruženja revolucionarnih pisaca, održana 1930. u Harkovu donijela je više direktivnih rezolucija, obvezatnih za nacionalne i regionalne organizacije, svrha kojih je bila internacionalizacija iskustava sovjetske proleterske književnosti. Taj model literature »odlikovao se izrazitom instrumentalizacijom književnosti u klasnoj borbi, zahtjevom za naglašenom društveno-kritičkom funkcijom književnosti u kapitalističkim zemljama, opovrgavanjem i književne tradicije pojedinih nacionalnih književnosti i avangardnog pluralizma, posebno pak kritičkim odnosom njegovih zastupnika prema estetizmu i psihologizmu moderne književnosti i favoriziranjem oblika s manjim stupnjem beletrizacije zbiljskoga« (A. Flaker). Na harkovskoj konferenciji upućena je i izravna kritika nekim modelima lijeve književnosti, poput češkog poetizma, koji su se opirali izravnoj ideologizaciji i redukciji izražajnih

sredstava. Donijeta je i posebna rezolucija o proleterskoj i revolucionarnoj književnosti u balkanskim zemljama.

Zbog intelektualno snažne i utjecajne skupine beogradskih nadrealista (dio kojih je tridesetih godina prisno surađivao s Krležom) za sukob na ljevici koji se odigravao u Jugoslaviji posebno je na međunarodnom planu važan sukob zastupnika normativne poetike s francuskim nadrealistima. Iako su 1927. kolektivno pristupili KP Francuske, veći dio nadrealističke skupine, okupljen oko Bretona, nije odustao od temelja svoje avangardističke poetike, za razliku od Aragona koji 1930. odlazi u SSSR i individualno se učlanjuje u MORP te proklamira napuštanje avangardističkih poetičkih načela i podređivanje svojega književnog djelovanja interesima revolucionarne borbe i direktivama Kominterne. Bretonova se skupina tridesetih godina otvoreno sukobljava sa staljinističkom koncepcijom socijalizma i umjetnosti. Godine 1933. skupina u kojoj su Breton, Eluard, Péret i Crevel izbačena je iz Komunističke partije Francuske. U izravnom sukobu sa staljinističkom strujom u međunarodnom lijevom pokretu Breton nastavlja nadrealističku djelatnost u tijesnoj vezi s Trockim: 1938. osniva Međunarodnu federaciju nezavisne revolucionarne umjetnosti (F.I.A.R.I.) te s Diegom Riverom izdaje manifest *Pour un art révolutionnaire indépendant*.

CK SKP(b) je 1932. donio odluku da se rasformiraju postojeće književne organizacije u Sovjetskom Savezu i osnuje jedinstveni savez pisaca; time se nastoje prevladati nacionalne i idejne razlike među književnim organizacijama i skupinama u mnogonacionalnoj državi. Reorganiziran je i MORP, kojemu se prigovara zbog idejnog sektaštva. Važnu ulogu u formuliranju nove sovjetske kulturne paradigme dobiva Maksim Gorki.

Na I. kongresu Saveza sovjetskih pisaca u Moskvi 1934. konstituirana je nova književna politika zasnovana na poetičkim načelima socijalističkog realizma. U referatima glavnih govornika (Ždanov, Radek, Buharin, Gorki) osuđena su idejno uska, sektaška stajališta RAPP-a i MORP-a. Radek je odao priznanje i nekim piscima izvan proleterskih redova koji su se suprotstavili nadirućem fašizmu i kritizirali kapitalistički ustroj (Rolland, Gide, Dreiser); Buharin se suprotstavio prevlasti modela politički tendenciozne poezije. Na međunarodnoj ljevici kongres je doživljen kao poziv na okupljanje antifašističkih pisaca na široj platformi od one obznanjene na harkovskom kongresu; na poetičkom planu moskovski kongres je nametnuo model realističke proze, osobito romana, kao dominantna oblika umjetničkog izražavanja. U istupanjima dijela stranih delegata (V. Nezval, B. Illés, W. Bredel, A. Malraux, A. Williams Ellis, W. Herzfelde i dr.) očitivalo se nepristajanje na normativni redukcionizam koji je nametan iz središta međunarodnoga komunističkog pokreta. U cjelini moskovski kongres je u međunarodnoj lijevoj javnosti doživljen kao izraz nastojanja da se omekšavanjem ideološke tvrdoće, kakva je proklamirana na harkovskom kongresu, proširi i ojača međunarodna intelektualna lijeva fronta; socijalistički realizam u prvi mah nije doživljen kao dogma već kao stvaralačka metoda koja će mobilizirati umjetnikovu slobodu i kreativnost. Ali ubrzo nakon kongresa Partija nameće oštiri ideološki kurs: njezin glavni ideolog u pitanjima kulture Ždanov zahtijeva od lijeve književnosti da slijedi liniju Partije te da u prikazivanju stvarnosti bude tendenciozna. Takvo ideološko dogmatiziranje pojma socijalističkog realizma dovršeno je na Plenumu Saveza sovjetskih književnika održanom u Minsku 1936. Istodobno dolazi do suđenja Buharinu kao zastupniku ideje o lijevoj umjetnosti kao obliku kreacije koji podrazumijeva slobodu; osuđena je i Pasternakova koncepcija umjetničkog stvaralaštva.

Podjele među sljedbenicima i protivnicima socijalističkog realizma u međunarodnom lijevom pokretu očitovale su se 1935. prigodom organiziranja pariškog Kongresa za obranu kulture kad su Breton i Nezval odustali od izravna sudjelovanja, obrativši se sudionicima samo pismima, dok se nekadašnji istaknuti predstavnik francuskog nadrealizma Aragon založio za »povratak zbilji« odbacujući avangardističku poetiku i zahtijevajući izravno služenje umjetnika staljinističkoj viziji revolucije.

Za međunarodnu ljevicu posebno značenje imao je španjolski građanski rat; velik broj pisaca i intelektualaca uključuje se ili izravno u republikanske obrambene redove, ili povremeno posjećuje Španjolsku izvješćujući svjetsku javnost o ratnim zbivanjima i pokušavajući mobilizirati javno mnijenje u svojim zemljama za potporu antifašističkim snagama. Kao poseban oblik podrške međunarodne ljevice u Valenciji i Madridu se 1937. održava II. kongres za obranu kulture (kongres je potom završen u Parizu).

Zbivanja u SSSR-u presudno utječu na jugoslavenske komuniste, pa i na cjelokupna zbivanja na lijevoj intelektualnoj fronti. Na XVI. i XVII. kongresu SKP(b) Staljin u potpunosti konsolidira svoju vlast uklanjajući potencijalne konkurente i izrastajući u apsolutna arbitra i lidera. Pojačana represija praćena je brojnim sudskim procesima, likvidacijama i progonima u logore koji zahvaćaju i jugoslavenske komuniste pridošle prethodnih godina u Moskvu, među kojima je i više Krležinih prijatelja. U polemikama vođenima tridesetih godina u jugoslavenskom sukobu na ljevici ne spominju se izravno staljinski procesi, ali prema Krležinim naknadnim svjedočenjima (*Promemorija istraživačima tzv. »sukoba na ljevici«*), to je bio jedan od najvažnijih uzroka sukoba na ljevici.

Informacije o represiji i stvarnom stanju u Sovjetskom Savezu već su postojale.

Autori nekih svjedočenja nisu bili desničari. Poseban odjek u svijetu imao je Gideov putopis *Retour de l'URSS* (1936) u kojem je taj istaknuti zagovornik komunističkih ideja opisao svoje razočaranje sovjetskom stvarnošću. Krleži je bio dobro poznat i slučaj Panaita Istratija, pisca rumunjskog podrijetla, koji je dvadesetih godina zbog svojega socijalnog angažmana i propagiranja interesa mlade sovjetske države nazivan »Gorkim s Balkana«, doživjevši uz pomoć Romaina Rollanda i svjetsku promociju. Vrativši se 1929. iz SSSR-a (gdje je boravio neko vrijeme) u Francusku, počinje pisati krajnje kritički o SSSR-u kao zemlji neslobode i nepravde.

Budući da je konvertirao na katoličanstvo i počeo zagovarati u literaturi kršćanske vrednote, naši katolički intelektualni krugovi, osobito Marakovićev oko *Hrvatske prosvjete*, prihvatili su ga kao svojega programatskog pisca u borbi protiv utjecaja »ateističkog komunizma«. Stoga se Istratijevim slučajem i načinom kako ga katolički krugovi instrumentaliziraju pozabavio i prvi broj Krležina časopisa *Danas*. U razgovoru s Čengićeom Krleža je priznao da ga se Istratijeva knjiga duboko dojmila; smetalo ga je kako klerikalni krugovi instrumentaliziraju Istratija, ali njegovo pisanje činilo mu se prilično uvjerljivim: "...kad sam pročitao Panaita Istratija, počeo sam misliti o tome. Iako sam neke stvari počeo već uviđati, moram priznati da je Istrati na mene prilično utjecao. Ta me je knjiga na određen način spustila na zemlju i opametila" (Čengić, knj. 3, 1985, 68). Vjerojatno zbog toga Krleža nije sam htio napisati članak za *Danas* protiv "manipulacija" Istratijem već je to prepustio Vasi Bogdanovu.

U našim relacijama posebno su važna i svjedočenja Ante Cilige, Krležina suradnika iz razdoblja *Književne republike* (inače nekadašnjeg člana Politbiroa KPJ i predavača na moskovskom Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada, koji je zbog trockizma bio zatvoren u logor); on je u *Novoj Evropi* i *Novostima* potkraj tridesetih objavio niz tekstova opisujući situaciju u SSSR-u kao »zemlji velike laži«.

Krleža s tim »renegatom« potkraj tridesetih nije održavao izravne osobne veze, premda je zasigurno njegove napise pratio.

Uostalom, valja se prisjetiti da je i sam Krleža još 1926. godine, iako još idealistički zanesen projektom socijalističkog preobražaja čovječanstva, u nekim dijelovima *Izleta u Rusiju* (poglavlja *Na dalekom sjeveru* i *Admiralova maska*) dao naslutiti da se Sovjetski Savez ne razvija baš kao zemlja slobode.

KRONOLOŠKI PREGLED SUKOBA NA LJEVICI U NAS

Stanko Lasić je u svojoj knjizi *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952* predložio periodizaciju sukoba na ljevici koja se zasniva na razdiobi na četiri etape:

1. etapa »socijalne literature« (1928–34); razdoblje diktature, omeđeno dvama atentatima: u Beogradu i Marseilleu;
2. etapa »novog realizma« (1935–41);
3. etapa »socijalističkog realizma« (1945–48);
4. etapa »novih orijentacija«, slom »književne ljevice« (1949–52).

Najraniju fazu sukoba karakterizira rivalstvo dviju političkih lijevo orijentiranih skupina pisaca: nadrealista i socijalnih pisaca. Nadrealisti su uglavnom grupirani u Beogradu (M. Ristić, A. Vučo, V. Živadinović-Bor, O. Davičo, M. Dedinac, Đ. Jovanović, D. Matić, K. Popović, Đ. Kostić i dr.; okupljeni su oko časopisa *Nadrealizam danas i ovde* te almanaha *Nemoguće*). »Kartel socijalne literature« čini niz lijevih pisaca članova KPJ ili bliskih Partiji (najvažnija imena su S. Galogaža, J. Popović, P. Bihalji-Merin, O. Keršovani, R. Zogović, M. Đilas, B. Herman, Đ. Tiljak; oni se okupljaju oko redakcija *Stožera*, *Kritike*, *Nove literature*, *Literature*, *Kulture*). Lasić prepoznaje i jednu autonomnu skupinu socijalnih pisaca socijaldemokratske orijentacije okupljenih oko *Socijalne misli* (B. Adžija, S. Marković Štedimlija, M. Magdić, M. Kus-Nikolajev), koji su u rivalskom, nerijetko polemičkom odnosu s piscima prokomunističke orijentacije.

Pojava socijalne literature u Jugoslaviji dijelom je vezana za RAPP i utjecaj harkovskoga kongresa, koji je jednu od svojih rezolucija posvetio proleterskoj i revolucionarnoj književnosti u balkanskim zemljama. Međutim, socijalna literatura povezana je i sa specifičnim prilikama uzrokovanim diktaturom u Jugoslaviji. Budući da nije moguće izravno političko djelovanje, a zabranjen je i lijevi tisak, književnost (koja svojom prirodom omogućuje svojevrsnu mimikriju političkih ideja) postaje za KP važno područje propagandnog rada. Važnu ulogu u formiranju socijalne literature u Jugoslaviji imali su Krleža i Cesarec svojim angažiranim tekstovima iz *Plamena* i *Književne republike*, u kojima su podvrgavali nesmiljenoj kritici hipokriziju stupova tadašnjeg društva, socijalnu i nacionalnu nepravdu, zagovarajući pritom revolucionarne ideje. Krležin autoritet među socijalnim piscima nesumnjivo je osnaživala i činjenica da je njegov književni rad uvažavan i u samom MORP-u; tako je primjerice 1929. u glasilu MORP-a objavljen prijevod novele *Tri*

domobrana (kao jedini prijevod s hrvatskoga). Godine 1931. u sovjetskoj *Literarnoj enciklopediji*, kojoj je urednik bio A. V. Lunačarski, izišao je prilog o Krleži, u kojemu se čak navodi da je član Međunarodnog biroa revolucionarne književnosti (sam Krleža taj podatak nikad nije potvrdio pa se može pretpostaviti da je posrijedi jedna od više netočnosti u tom tekstu). Godine 1932. u MORP-ovu glasilu u sklopu analize stanja revolucionarnoga književnog pokreta u Hrvatskoj (Mašič, *Revoljucionnoe literaturnoe dviženie v Horvatii, Literatura mirovoj revoljucii*, 1932, 7–8) istaknuto je posebno značenje Krležina djela za hrvatsku i jugoslavensku književnost, uz konstataciju da je Krleža velika pojava i u evropskim razmjerima. Međutim, u tom je tekstu Krleži (koji je upravo objavio roman *Povratak Filipa Latinovicza*, a prethodne godine i »esteticističku« *Knjigu pjesama*) upućen i prigovor zbog podlijeganja buržoaskom psihologiziranju i esteticizmu uz dobrohotno izražavanje nade da će se vodeći lijevi književnik vratiti onom obliku stvaralaštva kojim je dokazao svoju vjernost »stvari revolucije«. Nije isključeno da je napad na Krležu koji je uslijedio 1933 (A.B.C., *Quo vadis, Krleža?*) bar djelomice inspiriran upozorenjem izrečenim sa stranica MORP-ova glasila.

Nadrealizam se, pak, razvija u izravnom kontaktu s francuskim nadrealizmom; većina beogradskih nadrealista školovala se u Francuskoj i ostala u kontaktu s francuskom kulturnom sredinom. Skupina budućih nadrealista okuplja se već u časopisima *Putevi* (1922–24) i *Svedočanstva* (1924–25). U *Svedočanstvima* je mladi Marko Ristić pozdravio pojavljivanje prvoga Bretonova nadrealističkog manifesta, a uredništvo je zagovaralo estetiku jezičnog eksperimenta, slobodne imaginacije, poetiku sna, povezujući umj. stvaranje i ludilo, ali još manifestno ne zagovara nadrealističku poetiku. Krleži estetika koju zagovaraju *Svedočanstva* nije bila bliska: broj posvećen ludilu dočekan je u *Književnoj republici* s porugom. Krleža će i poslije prema nadrealističkoj poetici biti krajnje rezerviran. Međutim, postupno se približuje glavnom reprezentantu nadrealizma Marku Ristiću koji je u *Politici* 1929. pohvalio dramu *Gospoda Glembajevi*, a potom u *Letopisu Matice srpske* s odobravanjem komentirao Krležine napise o Meštroviću, Mereškovskom i Gideu; to će sve otvoriti prostor za buduću suradnju Krleže i Ristića u časopisu *Danas*.

Ranije napetosti između nadrealističkoga kruga i socijalnih književnika osobito se zaoštravaju pojavom časopisa *Nadrealizam danas i ovde* u srpnju 1931. Beogradski nadrealisti se u dilemi između Bretona i Aragona opredjeljuju početkom 30-ih za Bretona: stavljajući se u službu revolucije, ne žele napustiti vjernost poeziji; služeći revoluciji vjeruju da potvrđuju poeziju, a služeći poeziji da služe revoluciji. U svojem časopisu tiskaju i priloge članova Bretonove skupine, a u 3. broju eksplicitno osuđuju Aragonove stavove. To će izazvati polemičke reakcije u časopisima koji su zagovarali koncept socijalne književnosti, prije svega u beogradskom *Stožeru* i zagrebačkoj *Literaturi*. Međutim, sljedećih godina doći će do diferencijacije i unutar beogradske nadrealističke grupe: Đorđe Jovanović priklonit će se konceptu novog realizma i književnosti kao instrumentu u borbi za socijalnu pravdu, Koča Popović izravno će se angažirati u partijskom radu, a nakon povratka iz španjolskoga građanskog rata pojavit će se među Krležinim protivnicima u *Književnim sveskama*. Drugi će, pak, poput Ristića ustrajati na konceptu nadrealizma vođeni utopijskom idejom da služeći poeziji dopiru do revolucije, ne podređujući se pragmatičnim političkim ciljevima.

Pojava romana *Povratak Filipa Latinovicza* zbunila je i uznemirila pisce iz »kartela socijalne literature«; književnik kojega oni osjećaju kao svojeg uzora i preteču pojavljuje se 1932, u razdoblju kad kulminiraju njihova nastojanja da mobiliziraju

lijeve intelektualce i književnike oko koncepta socijalne književnosti, s romanom koji negira njihove ideje.

Ono što je odbijalo socijalne pisce – depresivni, rezignirani glavni lik obuzet introspektivnim propitivanjem vlastite intime, defetist koji ne vjeruje u smisao socijalne akcije iako uočava moralnu trulež građanskog društva, proustovska pripovjedačka tehnika – sve je to privuklo nadrealiste, osobito Ristića koji će u jednoj potonjoj memoarskoj reminiscenciji zapisati kako je tu knjigu osjetio jače od svega što je dotad pročitao od Krleže te da je u liku Filipa prepoznao srodnu dušu. Socijalne pisce su posebno uzбудili dijelovi romana u kojima Krleža, služeći se likom Kirialesa kao reprezentanta racionalističkog i materijalističkog pogleda na svijet (posebno na umjetnost) podvrgava zapravo kritici njegov vulgarni redukcionizam u tumačenju estetskih fenomena; socijalni književnici su u tim Krležinim riječima prepoznali osporavanje vlastitih teza o socijalnoj funkciji umjetničkog čina. Za stav socijalnih pisaca o romanu *Povratak Filipa Latinovicza* karakteristično je mišljenje Milovana Đilasa koji u brošuri *Slučaj Dušana Vasiljeva* (Nikšić 1933) prigovara Krleži da se udaljio od socijalnokritičke dimenzije svojih prethodnih djela i uputio u sferu ispraznog artizma. Pri tome valja imati na umu da među socijalnim piscima već otprije postoji bojazan da je Krleža rezerviran prema aktivnosti socijalnih pisaca. Novak Simić, koji je zajedno s Jovanom Popovićem priredio almanah jugoslavenske socijalne poezije *Knjiga drugova* (objavljen i potom zabranjen u siječnju 1929), tvrdi da je mjesecima pokušavao Krležu pridobiti za pisanje predgovora tom almanahu, ali ga je naposljetku Krleža odbio rekavši da se tu radi o lošoj poeziji, »malograđanskim tužaljka«.

Na stranicama socijaldemokratske *Socijalne misli* Stanko Tomašić je još 1929. i 1930. objavio više kritičkih tekstova o Krleži kao precijenjenom literarnom megalomanu, osporavajući između ostaloga i njegovu marksističku orijentaciju, tvrdeći da je posrijedi samo »romantik koji je stavio masku marksističke ideologije«, a tada aktualne Krležine drame iz glembajevskoga ciklusa kritički je ocijenio kao građanske. Međutim, nakon prekida Tomašićeve suradnje u *Socijalnoj misli*, na njezinim stranicama bit će tiskani izrazito pohvalni tekstovi Milivoja Magdića i Savića Markovića Štedimlje.

Razni istraživači koji su se bavili problematikom sukoba na ljevici razilaze se u mišljenjima je li Krleža tridesetih godina bio član Komunističke partije. Vasilije Kalezić drži da Krleža sve do 1945. nije formalno bio član KPJ (pri čemu se poziva na mišljenja Rodoljuba Čolakovića i Milovana Đilasa). Slično misli i Zorica Stipetić, koja tvrdi da je Krleži bila svojstvena uloga idejnog arbitra (koju karakteriziraju »stanovita samosvijest« i »svojevrsni elitizam«); dvadesetih godina njegova »osebujna pozicija nije bila u opreci sa situacijom u partiji, ali nije bila ni partijska«, dok tridesetih on sve više dolazi u sukob s Partijom. Ivan Očak, pak, nastoji dokazati kako je Krleža bio aktivni član Partije još od 1919. Međutim, u razgovorima s Očakom (objavljenima u knjizi *Krleža–Partija*) sam Krleža ne daje decidan odgovor na pitanje o svojem članstvu; tvrdi autoironično da je bio »trabant partije«, »poputčik«, »lojalan simpatizer partije«, da je odbio da uđe u CK KPJ jer »nije htio da bude disciplinirani vojnik«, imao je svoje, izdvojeno mišljenje »o čitavom nizu pitanja, o metodama, načinu, o tehnici kako se to provodilo...«. Ipak, u nekim dijelovima razgovora Krleža je i nešto konkretniji; tako, primjerice, pripovijeda Očaku kako je potkraj dvadesetih bio član partijske ćelije u tvornici kartonaže Rožankovskog, kojoj je pripadala i Pelagija Bjelousova-Broz, supruga Josipa Broza. Ako i prihvatimo Krležine iskaze kao istinite (naime, kao što je više puta ustanovljeno, u razgovorima, a i memoarsko-dijarijskim zapisima, Krleža često svoja

sjećanja zaodijeva u ruho beletrizacije, pa i mistifikacije), sigurno je da se Krležin odnos prema Partiji nije očitovao primarno na nižim razinama partijskog djelovanja. On osobno poznaje rukovodioce KPJ, koji iznimno cijene njegovu kulturnu ulogu i znaju njegovu važnost u zagovaranju i promicanju lijevih, revolucionarnih ideja. Stoga je sama činjenica je li Krleža organizirano sudjelovao u radu osnovnih partijskih ćelija zapravo sporedna. Njegova intelektualna samosvijest i osjećaj artistskog elitizma doista se ne uklapaju u standarde unutarnje partijske discipline; s prezirom odbacuje molbe socijalnih pisaca za autorsku potporu iako zna da Partija pokušava djelovati preko njihovih glasila. On dovodi svojim estetskim disputima u pitanje neke od estetskih dogmi koje bivaju tridesetih godina kanonizirane u međunarodnom komunističkom pokretu. Ali, istodobno, on održava kontakte s komunističkim prvacima na vrlo visokoj razini, pa i dogovara s njima suradnju. Cjelokupno partijsko rukovodstvo Krleži posvećuje iznimnu pozornost, o njemu se vodi računa i na razini međunarodnoga komunističkog pokreta. Još je 1971. Nusret Seferović publicirao pismo Milana Gorkića (Josipa Čižinskog) upućeno 20. XII. 1932. Grguru Vujoviću, partijskom predstavniku u Izvršnom komitetu Kominterne, u kojemu politički sekretar CK KPJ izvještava partijsku centralu o dogovorima koje je imao s Krležom u Beču. Iz pisma se vidi da je Krleža s Gorkićem pregovarao o oblicima svojeg angažmana za koji je tražio konkretnu pomoć Kominterne. Bilo je govora o pisanju knjige protiv vojnofašističke diktature, zatim o socijalnom romanu koji bi se bavio »herojskom borbom partije«, o predavanjima koja bi držao u Evropi i Americi. Također se razgovaralo o financijskoj potpori koju bi Krleža dobijao od Kominterne jer bi otvoreno istupanje protiv tadašnjega jugoslavenskog režima zaustavilo regularno objavljivanje njegovih knjiga u Jugoslaviji, između ostalog i upravo pokrenuto »Minervino« izdanje njegovih sabranih djela. O posebnom odnosu vođa KPJ prema Krleži govori i ulomak u kojemu Gorkić zahtijeva od Vujovića da objasni ljudima u Kominterni da je Krleža »za nas više i važnije nego što je Gorki za Ruse ili Barbusse za Francuze«.

Neki dijelovi pisma ne djeluju uvjerljivo, primjerice dio u kojemu Gorkić tvrdi da je Krleža pripravan napisati socijalni roman o herojskoj borbi Komunističke partije. Već je tada jasno da je Krleža nesklon simplificiranim formama socijalne literature i reduktivnoj slici svijeta koju ona nudi. U to vrijeme, za boravka u Poljskoj, on najvjerojatnije (kao što drži i Miroslav Vaupotić) dolazi na zamisao o pisanju *Banketa u Blitvi*, romana koji se bavi fenomenom politike, prirodom totalitarnih režima, ali je pisan pripovjedačkom tehnikom nesvojstvenom partijski tendencioznom tipu socijalne literature; u svakom slučaju to nije roman o »herojskoj borbi partije«. Vjerojatno je Gorkić Krležin iskaz, koji nije dokraja razumio, preveo u formu jezičnih stereotipova kojima komuniciraju »profesionalni revolucionari«. Kad je posrijedi rad na knjizi političkih eseja protiv vojno-fašističke diktature, zasigurno se radi o planu (tematski nešto šire zasnovanom) koji će biti realiziran 1937. tiskanjem knjige *Deset krvavih godina* u nakladi Biblioteke nezavisnih pisaca. Međutim, glavni Krležin plan (o čemu govori u razgovoru s Očakom) bio je u to vrijeme usmjeren na izdavanje časopisa koji bi izlazio u Parizu, s međunarodnim suradnicima i na raznim evropskim jezicima. Za pokretanje časopisa očekivao je konkretnu pomoć Kominterne; ponajviše zbog te inicijative iščekivao je više od godinu dana dozvolu da uđe u Sovjetski Savez; dozvola je stigla tek 1934 (preko Sretena Žujovića Crnog, člana CK KPJ), ali je Krleža u međuvremenu već bio pokrenuo u Beogradu časopis *Danas* i nije želio prekinuti njegovo izdavanje. Navedeni podaci dokazuju da se spor oko Krležina članstva u KPJ teško može razriješiti jednoznačno. Radi se o suviše važnoj osobi, ne samo u javnom životu

međuratne Jugoslavije već i osobi koju sam vrh KPJ doživljava kao iznimno važnu ličnost, svojevrsnu lijevu instituciju, kojoj se namjenjuju posebne misije, s kojom ravnopravno mogu pregovarati samo najviši rukovodioci. Pitanje formalnog Krležina pripadništva KPJ (i koliko je to pripadništvo u ilegalnim uvjetima djelovanja moglo biti formalizirano) u ovom slučaju je efemerno. Po svojem umjetničkom i javnom djelovanju Krleža je potkraj dvadesetih i u tridesetim god. ipak najbliži onoj skupini intelektualaca koju Zorica Stipetić naziva (ne bez ironična prizvuka) lijevom inteligencijom, »koja se ponekad približava, ali ne i poistovjećuje s revolucionarnim radničkim pokretom«, ostajući vezana za građansku demokratsku tradiciju. Međutim, istodobno dok vodi polemike s partijskim aktivistima u umjetnosti, ismijavajući njihovu vulgarizaciju marksizma i socijalnog angažmana, Krleža je neprekidno, sve do kraja tridesetih godina u intenzivnom kontaktu s rukovodiocima KPJ, koji mu poklanjaju posebnu pozornost, smirujući sukobe.

Vrativši se iz Pariza krajem ljeta 1932, ne uspjevši se dogovoriti s predstavnicima Kominterne oko pokretanja međunarodnog časopisa, Krleža nastoji u Zagrebu pokrenuti glasilo u kojemu bi mogao objavljivati. Nagovorio je Vasu Bogdanova da bude formalni utemeljitelj časopisa *Savremena stvarnost*, koji je izlazio u prvoj polovici 1933 (ukupno je objavljeno pet brojeva), a kao urednici su se potpisivali Bora Drašković i Krsto Hegedušić. Bio je najvažniji suradnik tog časopisa, u njemu je objavio nekoliko važnih eseja (*Moja ratna lirika, Hrvatska smotra, Evropa danas*). Krleža u časopisu polemizira s klerikalcima, a u njemu surađuju istaknuta imena socijalne književnosti poput Hasana Kikića i Radovana Zogovića. Međutim, već u to vrijeme priprema svoj obračun s poetikom socijalne literature; u travnju 1933. objavljuje *Predgovor »Podravskim motivima« Krste Hegedušića*. Taj tekst, publiciran uz mapu crteža prožetih snažnim socijalnim angažmanom, pisci socijalne literature shvatili su, posve opravdano, kao definitivan znak da Krleža ne pristaje uz njihovu normativnu poetiku.

Krleža u tom predgovoru brani tezu da ljepota posjeduje metafizičku dimenziju (»u sveopćem sumraku bogova ljepota je danas posljednja boginja, kojoj gasne njen metafizički dijamant«); tajna ljepote je transhistorijska – ona može naša današnja uzbuđenja pronijeti kroz vjekove da potraju sutra jednako intenzivno kao što traju danas. Umjetnost povezuje s čovjekovim strahom od prolaznosti: »otkrivši zakon usporavanja najsvakodnevnije prolaznosti, ostvarivši stvaralački prvi put jedan događaj, odlijepivši od sebe jedan svoj oblik i pretočivši ga u trajniji i neprolazniji materijal, čovjek je postao umjetnik a prestao biti gorila«. Govor o ljepoti je uvijek tautološki, o njoj se može govoriti slijeva i zdesna, ali o njoj se »unatoč pokoljenjima i ogromnim knjižnicama nije reklo savršeno ništa više nego što o sebi govori ljepota sama«. Potom se izravno obraća »lijevim racionalistima« koji sve glasnije viču kako »ljepota mora biti pučka, kao revolucionarna poskočica, i da ima smisla samo onda, ako je racionalno i po planu djelatna«. Pitanje umjetnosti i ljepote ne može se dokučiti jednostavnim istinama koje nude politička ljevica i desnica jer, po Krleži, pitanje stvaralačkog dara nije pitanje razuma i mozga: »Životne istinitosti otkrivaju se u uzbuđenjima koja nijesu isključivo razumne prirode, a umjetničke istine naviru više iz primozga, iz mutnih strasti i tjelesnih tajna, vrlo često iz nečistih nagona i suludih slutnja, a gotovo uvijek proturazložno, prkosno i elementarno kao vrućica.« Stoga je bilo kakav pristup umjetnosti zasnovan na postavci o nužnosti socijalne tendencioznosti, poglavito onakav kakav prakticiraju naši zastupnici koncepta socijalne literature koji nemaju ni osnovne intelektualne preduvjete za bavljenje tako kompleksnim fenomenom kakav je umjetnost: »Titrajući se frazama dijalektičkog materijalizma, pod maskom fiktivnog artističkog ljevičarstva, mistificira se javnost, i

pišući o stvarima o kojima oni, koji pišu, obično osnovnog pojma nemaju, ta pera samo kompromitiraju svijetle i pozitivne umjetničke osnove i zamisli koje su nam suviše drage da bismo dopustili da ih iznakaze nespemne ruke.«

Krležino distanciranje od socijalne literature izazvalo je veliku pozornost javnosti, glavnina novina osvrnula se na njegov *Predgovor* (neke su čak i prenijele polemičke dijelove teksta), u većini časopisa građanske orijentacije objavljeni su afirmativni prikazi. Podupro ga je i krug pisaca oko *Socijalne misli* (osobito Milivoj Magdić i Savić Marković Štedimlija).

Međutim, ubrzo su uslijedili i odgovori iz redova socijalnih pisaca koji djeluju pod pokroviteljstvom KPJ. Nika Milićević se javlja najprije u svibanjskom broju sarajevskog *Pregleda* (*Krleža o umetnosti*, 1933, knj. IX, sv. 113) tvrdeći da Krležin *Predgovor* »*Podravske motivima*« *Krste Hegedušića* pokazuje da on, premda je najmarkantnija ličnost u hrvatskom kulturnom životu posljednjih desetljeća, nema ispravan pogled na društvenu ulogu umjetnosti; iako se u svojim ranim djelima borbeno zalagao za koncept socijalne literature, Krleža sada nastoji iz teorije socijalne umjetnosti izbaciti klasni elemenat i zasnovati je na larpurlartizmu; on nije marksist: »prometnuo se u tipičnog romantičara subjektivista prošlog stoljeća«. Krležu kao pisca treba cijeniti, ali on socijalnim piscima ne može biti uzor. Te je teze Milićević u nešto proširenom obliku obrazložio i nekoliko mjeseci poslije u časopisu *Snaga* (*Krleža i socijalna literatura*, 1933, 9). U razgovoru s Vasilijem Kalezićem (*U Krležinom sazvežđu*, 1982, 109), nastanak svojih tekstova Milićević je motivirao nastojanjem da smiri konsternaciju što je nastala među mladim, ljevičarski raspoloženim ljudima koje je zbunilo Krležino distanciranje od socijalne literature. I druga svjedočenja pokazuju da je Krležin tekst imao snažan odjek u lijevom pokretu; o njemu su se vodile rasprave i među komunistima u zatvoru.

Poseban odjek, osobito među lijevo politički orijentiranim čitateljima, imao je članak Bogomira Hermana (potpisan pseudonomom A.B.C.) *Quo vadis, Krleža?* (*Kultura*, 1933, 4). On u samom početku konstatira da već nekoliko godina književno stvaralaštvo Miroslava Krleže sve očiglednije skreće udesno, što se zasniva na solipsističkom osjećanju svijeta te zanemarivanju klasne komponente društva; njemu socijalna literatura smeta jer dokazuje da je klasna utilitarnost u književnosti ne samo moguća nego i nužna. Prigovara mu i negiranje uloge razuma u umjetničkom stvaralaštvu, prenaplašavanje iracionalne komponente. Krleža život shvaća kao krvavi apsurd bez početka i kraja; stoga je književnost koja vjeruje u životni smisao i mogućnost sretnije budućnosti za njega lišena vrijednosti pa on čini sve da socijalnu tendenciju izbaci iz umjetnosti »kao crknutu mačku« zastupajući larpurlartističke ideje. Herman priznaje Krležinu ulogu u ranoj fazi njegova stvaranja, ali tvrdi da nije izdržao u zaoštrenoј klasnoj situaciji; njegovim putem nastavljaју socijalni literati koji ne odbacuju ono što je on učinio, žale zbog njegova skretanja s pravog puta, ali nastavljaју tim putem bez obzira na to hoće li Krleža biti s njima: »Prožeti ljubavlju prema životu i vjerom u život, mi produžujemo svoj put: sa Krležom ili bez Krleže, a ako ustreba i protiv njega!«

Prema Stanku Lasiću može se pretpostaviti da je Herman »doista bio predstavnik jedne snažne struje u jugoslavenskom komunističkom pokretu, struje koja je prije svega težila potpunoј ideјnoj čistoći u koju se nije uklapala Krležina 'zbrka'« (*Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*, I, 170). Vasilije Kalezić također drži da Hermanov članak nije plod individualne inicijative. Herman je bio prijatelj Jovana Popovića, Pavla Bihaljija, Huga Klajna i drugih lijevih intelektualaca; taj članak je prije objavljivanja čitan u beogradskim lijevim krugovima i najprije je ponuđen za objavljivanje listu *Politika* kao neka vrsta

odgovora na jedan raniji napis, a kad to nije uspjelo upućen je u Zagreb (*U Krležinom sazvežđu*, 252).

Međutim, iako je iza njega stajala jedna snažna partijska struja, članak nije naišao na odobravanje samoga partijskog vrha. Već u sljedećem broju *Kulture* objavljeno je *Pismo redakciji 'Grupe čitalaca socijalne literature'* u kojem se izražava mišljenje o nekorisnosti polemike u kojoj se na neprimjeren način raspravlja o važnim pitanjima pa je »njegovo objavljivanje štetno upravo sa stanovišta promicanja socijalne književnosti i umjetnosti«. Iako su neke primjedbe upućene Krleži opravdane, Hermanov članak je »nepravilan« i »štetan«. Pismo zapravo u biti izražava oficijelni stav partijskog rukovodstva, iako u neprikladnoj, preoštroj formi; stoga je ono nastojalo primiriti sukob kako ne bi došlo do njegova intenziviranja i nasilna izopćivanja istaknutoga književnika iz krila ljevice. Prema naknadnim svjedočenjima Vase Bogdanova (*Politička i moralna strana lijeve hajke na Krležu*, 1940) i Augusta Cesarca (*Jedna izjava Augusta Cesarca*, *Izraz*, 1940, 10) KPJ je formirala posebnu komisiju koja je trebala napisati članak koji bi neutralizirao štetne posljedice napada na Krležu. Iskazi Bogdanova i Cesarca, članova te komisije, o toku njezina rada znatno se razlikuju, ali se podudaraju u tvrdnji da su njih dvojica podupirali Krležu nasuprot zastupnicima uredništva *Kulture*. Rezultat suprotnosti u mišljenju članova komisije jest kompromisna izjava koja Hermanu daje za pravo u njegovoj osudi Krležina pesimizma, individualizma, i stavova o prirodi umjetnosti (štoviše i sami posebno upozoravaju na pogrešno Krležino izjednačivanje lijeve i desne tendencioznosti u umjetnosti), ali osuđuje način kako su formulirani ti stavovi, odnosno polemičku ostrašćenost. Na kraju je kritika upućena i uredništvu *Kulture* zbog sektaškog pretjerivanja, pri čemu se posebno napominje da takva »harkovska linija« više ne vrijedi. Prema istraživanjima Ivana Očaka u formuliranje *Pisma* uključio se i sam politički sekretar Politbiroa CK KPJ Milan Gorkić, što pokazuje kakvu je pozornost Partija poklonila tom slučaju. Da je u CK KPJ spor s Krležom najozbiljnije shvaćen pokazuje i pismo CK KPJ upućeno Mjesnom zagrebačkom komitetu KPJ u kojemu se zahtijeva da Partija preuzme čvršću kontrolu nad lijevim intelektualcima. Pri tome se naglašava da cijeli lijevi pokret među intelektualcima treba organizirati na najširoj osnovi proleterske literature i umjetnosti kako bi se omogućio KPJ utjecaj na najšire slojeve intelektualaca, pisaca i umjetnika. Intencija je *Pisma* nesumnjivo da onemogući sektaško ponašanje zastupnika socijalne literature koji u ime ideološke čistoće ekskomuniciraju iz lijevog pokreta ugledne intelektualce poput Krleže; uostalom i politika Kominterne u tom je trenutku usmjerena prema stvaranju širih lijevih fronta na intelektualnoj ljevici u ime čega je i napuštena harkovska linija.

Nakon pritisaka KPJ grupa oko *Kulture* pristala je obustaviti svako daljnje polemiziranje s Krležom. Međutim, prema svjedočenju jednog od partijskih pregovarača koji su trebali i Krležu privoljeti na obustavu sukoba, Ognjena Price, Krleža se dugo opirao zaustavljanju polemike kritizirajući svoje protivnike, ali je na kraju ipak obećao da neće produbljivati sukob ako i druga strana odustane od polemike. Prema Kaleziću, koji se poziva na svjedočenja Krležinih protivnika iz tog vremena, bilo je više raznih oblika posredovanja i inicijativa da se sukob izgadi, te da se Krleži ponudi određena satisfakcija, čak su ga pojedinci iz redakcije *Kulture* pozivali da napiše odgovor Hermanu, ali je Krleža, očito duboko ozlojeđen, sve te prijedloge ignorirao.

Istodobno kad polemizira s pripadnicima socijalne literature Krleža se oštro sukobljava i s nacionalističkim i klerikalnim intelektualcima. Napadnut je u povodu namjere da 12. IV. u dvorani Glazbenog zavoda održi predavanje o hrvatskoj

književnosti; tom prigodom desničarski krugovi (potpisani kao Odbor zagrebačkog građanstva) tiskali su plakat u kojem Krležu prokazuju kao rušitelja hrvatske kulture te pozivaju Zagrepčane da, u trenutku »kad se svi veliki narodi obračunavaju sa smradnim komunizmom«, dođu u Glazbeni zavod i prosvjeduju protiv Krleže. To je izazvalo reakciju lijevih i liberalnih krugova koji su tiskali plakat potpore Krleži. Naposljetku predavanje nije održano zbog policijske zabrane.

U to vrijeme i Matica hrvatska pod vodstvom Filipa Lukasa skreće udesno. Lukas tiska u *Hrvatskoj reviji*, u kojoj je Krležu surađivao prethodne dvije godine, teorijsko-programatski esej *Ruski komunizam spram nacionalnog principa* (1933, 7), u kojemu govori o neprimjerenosti komunističkog internacionalizma hrvatskom nacionalnom duhu koji je temelj djelovanja Matice hrvatske; stoga Matica ne može dalje tiskati Krležine tekstove, iako je on istaknuti hrvatski književnik, jer se njegovi stavovi o naciji zasnivaju na idejama ruskih komunista. Solidarizirajući se s Krležom, Cesarec daje ostavku na članstvo u odboru Matice hrvatske optužujući Lukasa da je svoj programatsko-ideološki tekst objavio bez znanja odbora Matice, a distancirajući se i od drugih članova odbora, očito solidarnih s Lukasom, »koji su uvjereni da štite interese hrvatske književnosti izbacujući iz Matice Hrvatske književnike«. Na Krležu se, kao negatora nacionalnih i katoličkih vrednota neprekidno kritički osvrću i suradnici klerikalne *Hrvatske straže* i novopokrenuta časopisa *Hrvatska smotra*. Ne štete ga ni njegovi protivnici iz liberalnih građanskih krugova s kojima je polemizirao u knjizi *Moj obračun s njima*. Osobito je agiln urednik *Obzora* R. Maixner, koji je otvorio stranice svoga lista Stanislavu Šimiću omogućivši mu da u nastavcima tiska polemički esej *Krleža kao kritik* (koji je potom objavljen i u obliku samostalne knjižice). Esaj se zasniva na ostrašćenom dokazivanju kako je Krleža loš stilist, banalan i nelogičan, ponekad ne zna ni pravo značenje riječi koje upotrebljava; kao osoba je megaloman, a djelo mu je bez cjelovitosti. Pri tome Šimić ne izražava netrpeljivost prema Krležinim lijevim političkim stavovima, prigovara mu samo zbog ideološke nedosljednosti. Iako Lasić Šimića situira u »liberalistički centar«, što je u osnovi ispravno, valja istaknuti da Šimić ima dobre veze i s ljevičarima iz časopisa *Književnik*, u kojemu će u svibnju 1934. objaviti oštar članak protiv klerikalne inteligencije, njihova časopisa *Hrvatska smotra*, te protiv nacionalista koji su potpuno preuzeli Maticu hrvatsku.

Suočen sa svim tim napadima, Krleža je pričekao izdavanje prvog broja svojega novog časopisa *Danas*, da se obrati svim svojim protivnicima, i s ljevice i s desnice. U tekstu *Najnovija anatema moje malenkosti* svoju poziciju osamljenika izložena napadima sa svih strana ovako opisuje: »Nitko me ne će! Hrvati mi odriču da sam Hrvat jer sam marksist, a marksisti neće sa mnom jer sam pesimist, malograđanin i rodoljub. Katolici me optužuju s nemoralna jer ime božje pišem malim slovom b, jer sam kućevlasnik (što nisam, a oni to jesu), a književnici kao Stipan Banović ili fra Kerubin odriču mi da sam književnik jer sam tuđinski agitator i plaćenik. Ljevičari od 'Kulture' ne će me jer sam 'Iarpurlartist' (što oni jesu, ako uopće nešto jesu kao Tiljak), a Obzor me ne će jer sam Jugoslaven, a Obzor propovijeda jugoslavenstvo od početka.«

Opisujući svoj osamljenički položaj Krležu ništa nije blaži prema svojim protivnicima s ljevice nego prema desničarima. Očito je da sve intervencije partijskog rukovodstva nisu dale rezultate: Krležu ne prihvaća disciplinu i napadajući Durmana i Tiljka, odnosno uredništva *Književnika* i *Kulture*, obnavlja sukob. Krležinu poziciju u sukobu sa socijalnim književnicima u prvom broju *Danasa* brani i Marko Ristić esejem *Moralni i socialni smisao poezije*. Slažući se s Krležom da se poezija (umjetnost općenito) ne može determinirati vulgarnoracionalističkim i

socijalnotendencioznim odrednicama, Ristić brani poetičko načelo da je poezija »intuitivna metoda saznavanja subjektivnosti i spoljne stvarnosti i njihovih realnih odnosa«. Dokazujući da se revolucionarna snaga umjetnosti ne ostvaruje sredstvima normativne poetike koja propisuje sustav poželjnih motiva i izražajnih sredstava, Ristić tvrdi da istinska poezija samom svojom prirodom, kao i svojim posljedicama, moralnom regulacijom svijesti i zaključcima koji iz njezine prakse proizlaze nužno angažira svakoga tko je prakticira u smjeru revolucionarnog opredjeljenja. Pravi pjesnik je uvijek revolucionar, tvrdi Ristić, dokazujući to primjerima von Arnima, Nervalu i Huysmansa koji su neprijeporno bili pravi pjesnici uza sve svoje »idealističke zablude i konformistička posrnuća« koji se ogledaju u razvoju njihove ideologije i njihova životopisa. U drugom broju *Danasa* Ristić u članku *Materialističko i pseudo-materialističko shvatanje umjetnosti* (koji je svojevrsni nastavak teksta iz prethodnog broja) dalje obrazlaže svoje stavove o prirodi umjetničkog čina posebno se baveći odnosom nadrealizma i marksizma. Izravno se sukobljava sa stajalištima socijalnih pisaca (kao njihove lidere posebno apostrofira Galogažu i Merina) optužujući ih da oni zapravo žrtvuju poeziju inzistirajući na »njenoj direktnoj utilitarnosti, direktnoj propagandističkoj upotrebljivosti njene manifestne sadržine«. Na zahtjev socijalnih pisaca upućen nadrealistima da se odreknu »besciljnog upražnjavanja subjektivne poezije«, odgovara da nadrealisti »nisu nezavisno od nadrealizma nego baš blagodareći njemu samom, njegovoj dialektičnosti, došli do marksizma«. U drugom broju *Danasa* Ristić tiska i tekst *Jedan nov primer nerazumevanja dijalektike* kao izravnu polemiku sa stavovima A.B.C-a iz teksta *Quo vadis, Krleža?* Ristić pobija optužbe socijalnih pisaca da Krleža traži da se socijalna tendencija izbacila iz literature te da reakcionarno napada socijalnu literaturu i materijalističku kritiku. Upravo suprotno, tvrdi Ristić, Krleža kao autor *Hrvatskog boga Marsa* i *Hiljadu i jedne smrti*, kao urednik *Plamena* i *Književne republike* zapravo je »prvi i možda jedini stvarni stvaralac jedne svesne socijalne sadržine i tendencije sjedinjene sa čovečanskim sadržajem i umetničkom visinom dela«; u svojem je *Predgovoru* Krleža zapravo samo precizirao svoj stav i revolucionarno materijalističko stajalište s kojega kritizira socijalnu literaturu. U istom broju časopisa, u članku *Besmisao pod maskom dijalektike*, koji potpisuje V. Josipović (Vaso Bogdanov), ponovo su na meti *Danasa* socijalni pisci: teza je članka da je građanska književna politika zapravo potpuno nemoćna i neopasna u borbi protiv materijalističke kritike, glavne smetnje toj kritici dolaze iz njezinih redova; mnogi koji sebe smatraju »dijalektičarima« već godinama tiskaju u »našim takozvanim socijalnim časopisima svoje nematerijalističke, i u stvari protumaterijalističke radove, prikrivajući svoje neznanje, svoju nepismenost i svoju nesposobnost plaštom danas kod nas toliko razvikanog 'dijalektičkog materijalizma'«. Potom kao primjere takva pisanja navodi tekstove Đure Tiljka, Mladena Ivekovića i Jovana Popovića.

U trećem broju *Danasa* Krleža objavljuje nekrološki esej *Lunačarski*. Tumačeći ruske kulturne i političke prilike u kojima se formirao Lunačarski, prikazujući ga kao složenu ličnost, baveći se njegovim vitalističkim konceptom umjetnosti, Krleža posebnu pozornost posvećuje njegovu negativnom odnosu prema tendencioznosti u umjetnosti citirajući stav da je tendencioznost »artificijalna, hladna i nakalemljena, strana pojava, koja je proistekla iz rezoniranja i pridodana vještački prividnom produktu stvaralačke fantazije«. Konstatira da, iako je Lunačarski bio jedan od glavnih tvoraca pojma Proletkulta, ipak nije bio dogmatik: on je uviđao kako je književna shema proleterskoj književnosti veći i opasniji protivnik od sveukupne

desne negacije. Time Krleža zapravo pokazuje da i sam stoji iza tvrdnje koju je zastupao Josipović/Bogdanov u prethodnom broju *Danasa*.

Premda izazivani tekstovima *Danasovih* suradnika, socijalni pisci su prilično suzdržani u prihvaćanju polemike, očito pod utjecajem KP koja ne želi produbljivati sukob s Krležom. U travanjskom broju *Književnika* Mladen Iveković je ipak odgovorio na Josipovićev članak (»*Besmisao pod maskom dijalektike*«, 1934, 4). On tvrdi kako je potpuno pogrešna Josipovićeva tvrdnja da je desničarska kritika potpuno nemoćna pred »materijalističkom književnošću«, konstatira da je stanje upravo suprotno: »danomice niču novi reakcionarni listovi i revije, pokreću se nove popularne biblioteke, koje uspješno prodiru u sve šire slojeve«. Toj poplavi reakcionarne literature suprotstavljaju se jedva dva-tri napredna časopisa, ali Josipović u tim lijevim časopisima vidi jedinu opasnost po istinsku lijevu književnost. Pokazujući u nastavku teksta kako ga Josipović krivo citira i zlonamjerno tumači, Iveković pledira za izbjegavanje štetnih polemika među lijevim intelektualcima.

U četvrtom broju *Danasa* Josipović/Bogdanov u svojoj rubrici, u kojoj prikazuje zagrebačke časopise, opširno piše o časopisu *Književnik* prigovarajući mu zbog idejne dezorijentiranosti: »ovaj naš časopis nam već godinama svoja malograđanska (i diletantska) književna balansiranja neodgovorno servira pod firmom 'dijalektičkog materijalizma' i 'socijalne literature'«. Nakon što je nizom citiranih primjera pokušao dokazati tu svoju tvrdnju, u završnom dijelu članka Josipović se bavi Milanom Durmanom, glavnim urednikom *Književnika*, prikazujući ga kao literarno nekompetentnog redaktora, ujedno i najodgovornijeg za malograđansku dezorijentiranost časopisa.

U istom broju *Danasa* Krleža tiska i polemički članak *Uz osudu Milana Durmana* komentirajući sudsku presudu protiv Durmana po kojoj je on kažnjen novčanom kaznom zbog vrijeđanja *Hrvatske straže* i njezina urednika Ive Lendića. Dokazuje da je istu inkriminiranu riječ (denunciranje) zbog koje je Durman osuđen upotrebljavao i sam Lendić u svojim napisima o *Danasu*. Uz to nabraja i više drugih diskvalifikacija (šarlatan, renegat, izdajica, prebjeg) koje ne drži primjerenim rječniku jednoga pobožnoga katoličkog intelektualca. Ali, poentira ironično Krleža svoj polemički osvrt na licemjerje *Hrvatske straže*: »Ja mu sve opraštam, jer sam ja spram te bezbožne kaptolske družbe 'savršen kršćanin'«. U zaključku teksta naglašava da unatoč svojim simpatijama prema Durmanu u sporu s *Hrvatskom stražom*, dijeli s Josipovićem mišljenje o Durmanovoj nesposobnosti da uređuje jedan književni časopis.

Svibanjski broj *Književnika* u cjelini je intoniran kao svojevrsna polemika s Josipovićevim stavovima po kojima pravi neprijatelji lijevog tiska i intelektualaca nisu reakcionari i njihov tisak već netalentirani, dogmatski lijevi pisci i njihov tisak. Broj otvaraju tekstovi Galogaže i Šimića koji se bave analizom metoda djelovanja klerikalnog tiska i širenjem utjecaja katoličke inteligencije, a u trećem članku, koji potpisuju »Prijatelji i saradnici naprednih časopisa« (što je indicacija da članak izražava stavove KPJ) nakon uvodnih analiza u kojima se konstatira raširenost i utjecaj klerikalnih publikacija, upozorava se lijevu inteligenciju na nužnost zajedničkog suprotstavljanja desnici i na pogubnost sukobljavanja na ljevici. Od samoga Krleže zahtijeva se da u svojem časopisu »čije značenje znamo uvažiti« obustavi štetnu kampanju koja unosi dezorijentaciju u najšire krugove napredne čitalačke publike.

U istom broju *Književnika* M. Br. (Hrvoje Iveković) potpisuje članak *O nekim kritičarima naše socijalne umjetnosti* u kojemu se kritički osvrće na pisanje *Danasa*

(osobito Ristića i Josipovića) o socijalnoj umjetnosti. Prigovara urednicima Bogdanoviću i Krleži što oni koji se smatraju arbitrima u pitanjima umjetničkog stvaralaštva ni ne pokušavaju konstruktivnom kritikom poučiti mlade socijalne literate, već nemilice »harače« i po onom zametku socijalne umjetnosti koji se tek rađa.

U petom broju *Danasa* nema izravnih polemičkih invektiva protiv *Književnika* i socijalnih pisaca (što je vjerojatno posljedica pritisaka rukovodstva KPJ da se polemike zaustave). Na udarnom, uvodnom mjestu objavljen je prijevodni fragment iz Kleistova *Michaela Kohlhaasa*, koji je popraćen Krležinim esejem *Nekoliko riječi o Heinrichu Kleistu*. Krleži je Kleist poslužio da demonstrira vlastitu viziju socijalno tendenciozne umjetnosti: »Danas, kad se na sve strane glasno deklamira o tendencioznoj umjetnosti, s Kleistovim Michaelom Kohlhaasom može se dokazati kako umjetnički tendenciozne mogu biti stvari u socijalnom smislu i u takvim prilikama u kakvima je stvarao Kleist, kada se po književnim časopisima nisu na sve strane objavljuivale teorije o socijalno tendencioznoj umjetnosti.« Ustvrdivši da je Kleistov prikaz seljačkih nemira mnogo sugestivniji od Engelsova, Krleža pledira za onaj tip socijalne tendencioznosti koji neće biti sveden na formule već će imati istinsku snagu. Govoreći o tome kako srednjoevropske seljačke bune još nisu dobile svoju pravu umjetničku artikulaciju, Krleža nagovještava da ga počinje zaokupljati ideja koja će svoj konačni umjetnički izraz dobiti potkraj 1935. kad piše prve *Balade*. Komentirajući Kleista Krleža izlaže vlastiti program socijalno tendenciozne književnosti koji se bitno razlikuje od normativne poetike socijalnih literata: »Iako u ljudskom društvu postoji pojam za kulturu, to je njeno jedino mjerilo.«

KPJ je u razdoblju rasplamsavanja sukoba *Danasa* i *Književnika* nastojala Krležu i njegove protivnike privoljeti na primirivanje sukoba. U takvu misiju izmirivanja uključuje se ubrzo nakon izlaska iz zatvora u ožujku 1934. i J. Broz. Svoje kontakte sa sukobljenim stranama opisao je u *Izveštaju predstavnika zagrebačke organizacije* upućenom Kominterni 2. VIII. 1934. Broz je istupio kao posebni izaslanik Mjesnog komiteta KPJ za Zagreb, također i kao predstavnik zatvorenih članova KPJ, koji su ga dok se spremao za izlazak s robije zadužili da u njihovo ime posreduje u zaustavljanju polemike. Najprije se susreo s glavnim urednikom *Književnika* Milanom Durmanom koji je prihvatio zahtjeve zamolivši Broza da i Krležu privoli na obustavu polemike. Broz detaljno opisuje pregovore s Krležom koji je, kao čovjek »koji već preko 16 godina radi na našoj socijalnoj književnosti«, bio ogorčen činjenicom da ga njegovi protivnici nazivaju renegatom. Obećao je da će se suzdržati od daljnjeg polemiziranja, ali da ipak namjerava napisati historijat polemike, izbjegavajući polemičke komentare. Na ponovljenu sastanku s Brozom uredništvo *Književnika* je čvrsto obećalo da neće nastavljati polemiku. Na novom sastanku s Krležom, izvještava Kominternu Broz, nije postignut nikakav rezultat. Krleža je izjavio da ne vjeruje u mogućnost bilo kakve suradnje sa svojim protivnicima; na Brozovo pitanje traži li od protivnika neku izravnu satisfakciju, indirektno je dao do znanja da ne bi imao ništa protiv da se u *Književniku* objavi neka izjava u tom smislu. Naposljetku je Broz, istupivši s autoritetom člana Politbiroa KPJ zaprijetio i jednoj i drugoj strani da će KPJ najenergičnije istupiti protiv onoga tko prekrši polemičko primirje. Također je preporučio da CK KPJ donese posebnu rezoluciju kojom bi se onemogućilo daljnje polemiziranje na ljevici, jer ono nanosi veliku štetu cijelom lijevom pokretu.

U Beču je u kolovozu 1934. organizirana sjednica CK KPJ na kojoj se raspravljalo o stanju na kulturnoj fronti, osobito o sukobu među lijevim književnicima, na kojoj je Broz izvijestio o situaciji u zemlji i svojim nastojanjima da eliminira sukobe.

Predložio je da KPJ bolje organizira izdavačka poduzeća nad kojima ima utjecaj jer izdavanje legalnih publikacija ima u uvjetima ilegalnog rada partije iznimnu važnost. U drugoj polovici godine sukob se stišava: još u svibnju 1934. peti broj *Danasa* je zabranjen i cjelokupna je naklada zaplijenjena, nakon čega je izdavanje časopisa zaustavljeno. Tako Krleža i ostali suradnici gube tribinu za izlaganje vlastitih estetskih i političkih stavova; u razdoblju zajedničke suradnje u *Danasu* produbljeno je prijateljstvo između Krleže i Ristića, koje će potrajati i sljedećih godina očitujući se u intenzivnoj korespondenciji i povremenom susretanju, što će učvrstiti njihove umnogome podudarne poglede o prirodi književnosti i njezinoj socijalnoj funkciji. Sam Krleža 1980. u *Promemoriji istraživačima tzv. »sukoba na ljevici«* posebnu pozornost posvećuje izborima 1935. i svojem istupu s *Tezama za jednu diskusiju iz godine 1935.* konstatirajući da ti elementi nisu dovoljno uočeni u literaturi koja se bavila problematikom »sukoba«.

U ljeto 1935. na VII. kongresu Kominterne u Moskvi donesen je zaključak da sve komunističke partije koje djeluju u ilegalnim uvjetima moraju legalizirati svoje djelovanje stvaranjem legalnih radničkih partija utemeljenih na široj ideološkoj osnovi, u obliku antifašističkih narodnih frontova. U skladu s tim zaključkom u Jugoslaviji se pristupilo osnivanju jedinstvene radničke partije koja je trebala biti osnovom širokoga Narodnog fronta. Namjera je bila da se stvori politička platforma koja bi omogućila suradnju i sa strankama Udružene opozicije, a posebno se računalo na suradnju sa socijaldemokratima i mačekovskim radničkim savezom HRS. U Zagrebu je 27. VII. 1935. osnovan Inicijativni odbor za stvaranje jedinstvene radničke partije; po tvrdnji I. Očaka Krleža je planom KP bio predviđen za predsjednika Inicijativnog odbora. Krleži je, međutim, posebno smetala ideja o suradnji sa socijaldemokratima koji su se više puta kompromitirali suradnjom s monarhističkim režimom. S druge strane, smatrao je da bi sastavljanje posebne izborne liste s nizom uglednih građana lijevih političkih uvjerenja u ondašnjim jugoslavenskim prilikama značilo političko kompromitiranje tih ljudi i njihovo izlaganje posebnom policijskom nadzoru. O tome sam Krleža govori u *Promemoriji istraživačima tzv. »sukoba na ljevici«*: »Pretpostavka da ćemo isticanjem svoje vlastite partijske liste kompletirati popis svih sumnjivih lica u policijskim zapisnicima, bila je veoma uvjerljiva. I ja sam, prema tome, bio isključivo, samo, glasnik svih onih mnogobrojnih partijskih simpatizera koji su logično i mudro osjećali nelogičnost toga postupka. Oni nije da nisu bili smioni sami po sebi. Oni su bili iskreni simpatizeri pokreta; nije da nisu bili politički kuražni, oni su bili veoma kuražni, jer su pomagali, na koncu, jedan ilegalni pokret i materijalno. Ali da se kompromitiraju u javnosti isticanjem partijske liste, po svom uvjerenju, iz građanskog oportuniteta, mislili su da nije zgodno. Argumenti su bili sami po sebi razumni. Ja sam se primio nezahvalne uloge da budem tumačem te logike. Sama pretpostavka da ćemo tim popisom kompromitiranih lica samo kompletirati popis iz policijske perspektive i da ćemo, prema tome, policiji dati direktan uvid u naše ilegalne redove, bila je logična. Nitko se nije usudio formulirati to direktno u protuslovlju s partijskom direktivom. No, uprkos toj direktivi CK, to je bio prvi slučaj partijske opozicije i neka vrsta nonkonformističkog stava. Moji argumenti, koje sam prenosio kao izraz jedne relativno velike većine tih intelektualaca simpatizera, da ćemo, glasajući za partijsku listu, demaskirati se pred vlastima, konačno su pobijedili na proširenoj sjednici izbornog odbora. Sjednica je održana u mome stanu. Bili su prisutni i Špoljarić i Adžija i Josip Kraš. Ali je taj njihov stav da se ne ide na izbore (ja nisam bio član izbornog odbora), taj njihov stav da se ne ide na izbore s posebnom listom, zabilježen je kao crna poenta isključivo, samo, u mome

takozvanom partijskom službovniku. Loša karakteristika nepokoravanja partijskoj disciplini kao dokaz kontrarevolucionarnog banditizma.«

Krleža je bio u pravu kad je tvrdio kako je njegovo distanciranje od izlaska na izbore izazvalo nepovoljne odjeke u KPJ; u 3. knj. Sabranih djela J. Broza-Tita tiskano je pismo koje je on kao organizacioni sekretar CK KPJ uputio predstavniku KPJ pri Kominterni Ivanu Gržetiću: Broz prenosi Adžijine pritužbe na Krležino destruktivno djelovanje pri stvaranju jedinstvenoga Narodnog fronta i izlaska na izbore.

Krleža je svoju viziju aktualne političke situacije, s detaljnom analizom prethodnih političkih i socijalnih zbivanja, izložio i u pisanom tekstu *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935*. Tekst je tiskan tek nakon II. svjetskog rata (*Nova misao*, 1953, 7), očito uz znatne redaktorske zahvate (to se, primjerice, očituje u distanciranu odnosu prema Starčeviću i starčevićanstvu, dok je 1935, u vrijeme kad se priprema za pisanje *Balada*, Krleža nesumnjivo starčevićanski orijentiran jer je Starčević u *Baladama* prikazan u najpozitivnijem svjetlu; promjena je zasigurno izazvana pervertiranjem Starčevićevih ideja u represivnoj praksi NDH). Tekst *Teza* opširno analizira povijesne korijene političke situacije u kojoj se nalazi hrvatski narod tridesetih godina: govori o raspadu Austro-Ugarske Monarhije i različitim pogledima na rješavanje hrvatskoga nacionalnog pitanja, komentira političke koncepcije glavnih hrvatskih političara na prijelazu XIX. u XX. stoljeće, raščlanjuje povijesne uvjetovanosti u kojima je stvarana Jugoslavija što se poslije odrazilo u unutarnjim napetostima, srpskom hegemonizmu i neriješenim nacionalnim pitanjima; posebnu pozornost posvećuje lijevim opcijama u rješavanju južnoslavenskih nacionalnih i socijalnih problema. Na temelju lošeg iskustva s jugoslavenskom

socijaldemokracijom, koja je u prošlosti često napuštala pozicije obrane interesa proletarijata prihvaćajući suradnju s vlašću, krajnje je kritičan prema svakom obliku suradnje s njezinim političkim liderima (valja imati na umu da je s nekima od njih, primjerice s Vitomirom Koraćem, Krleža i u osobnim sporovima). Prema Mladenu Ivekoviću (*Hrvatska lijeva inteligencija /1918–1945/, I, 337–338*) Krležine *Teze* izazvale su živu raspravu u redovima lijevih intelektualaca, a posebno se o njima raspravljalo u Pokrajinskom komitetu KPJ i u Glavnom inicijativnom odboru Stranke radnog naroda. Krležino kritičko distanciranje od planova KPJ produbilo je animozitete dijela članova partije, ali nije potaknulo izravne javne polemike; sljedećih godina, sve do pojave *Pečata* Krleža ne ulazi osobno u polemike na ljevici (osim, na implicitan način, preko svojih beletrističkih djela); njegovi protivnici s ljevice uglavnom poštuju partijsku direktivu o izbjegavanju sukoba s Krležom; fokus sukoba se sljedećih godina prenosi sve više na problematiziranje odnosa filozofije i prirodnih znanosti, a u književnosti glavne su rasprave između reprezentanata bretonovske koncepcije nadrealizma i zastupnika poetike »novog realizma« (od kojih neki dolaze iz nadrealističkih redova). Krleža se u tom razdoblju susreće s partijskim rukovodiocima i pritom (R. Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*) ne taji svoje kritičko mišljenje o situaciji u Sovjetskom Savezu, osobito o tada aktualnim staljinskim procesima najvišim sovjetskim funkcionarima, ali i starim članovima i rukovodiocima KPJ, starim Krležinim prijateljima. Međutim, ni tada ni u potonjim žestokim polemikama na ljevici Krleža nikad neće dotaknuti to pitanje, vjerojatno pretpostavljajući da bi njegovo javno pokretanje značilo elementarno osporavanje samog smisla revolucije i klasne borbe, odricanje od vlastite lenjinističke prošlosti. Situacija u kojoj je ljevica izložena permanentnoj represiji režima te polemičkim napadima desne, katoličke i nacionalističke opozicije, Krležu također zaustavlja u takvu radikalnom obračunu s političkom praksom s kojom se ne

slaže. Valja imati na umu da je i sam Krleža kao najistaknutiji eksponent literarne ljevice izložen permanentnim napadajima desnog tiska.

U kolovozu 1936. u Ljubljani izlaze iz tiska *Balade Petrice Kerempuha*. Kad se *Balade* čitaju na fonu Krležinih estetskih sudova izrečenih u eseju o Heinrichu Kleistu dvije godine prije, očito je da su one literarna realizacija estetskoga koncepta izložena u tom tekstu, zasnovana na viziji umjetnosti koja neće izmicati socijalnom angažmanu, niti će umjetničku izražajnu vrijednost teksta podređivati vulgarnoj ideološkoj tendencioznosti.

Krleža svoj socijalnokritički angažman ne izražava služeći se simplificiranim narativnim shemama socijalne literature. Posluživši se likom pučkog zabavljača, lakrdijaša Petrice Kerempuha (preuzeta od staroga kajkavskog pisca J. Lovrenčića; posrijedi je jedna od inačica lika koji u evropskim književnostima cirkulira u brojnim medijacijama od kojih je najpoznatiji Till Eulenspiegel) Krleža osvjetljuje cjelokupnu hrvatsku povijest iz perspektive potlačenih; suprotstavljajući se standardnoj vizuri građanske historiografije koja povijest tumači kao niz zbivanja u kojima su uvijek protagonisti vladari i plemenitaši, Krleža hrvatsku povijest prikazuje iz »donjeg rakursa« kako je vidi i doživljava, kako u njoj sudjeluje, hrvatski puk. Budući da se kao glavni fokalizator pojavljuje lakrdijaš i dovitljivac, vješt na jeziku i pun svakojakih znanja, njegova priča o hrvatskoj povijesti je duhovito, ironično ispriповijedana, ispunjena pučkom mudrošću, ali i praznovjericama. Za razliku od reduktivne skale postupaka koje preporučuje poetika socijalne literature, Krleža se služi iznimnim bogatstvom izražajnih mogućnosti. Prije svega, rekonstruirao je, proučavanjem starih hrvatskih pisaca i kreativnom dogradnjom njihova leksičkog repertoara, izvanredno bogat i umjetnički ekspresivan autorski idiom sposoban da izrazi širok raspon pjesničkih slika, emocija i misaonih refleksija. Istraživanjem srodnih djela evropske književnosti, ali i likovne umjetnosti, brojnim implicitnim i eksplicitnim citatima, Krleža je stvorio djelo bogato značenjima, koje umjetnički produktivno korespondira sa cjelokupnom evropskom tradicijom.

Balade je kritika primila različito, ovisno o političkoj orijentaciji kritičara. Katolička i nacionalistička desnica doživjela ih je kao bogohulno izvrtnje slike nacionalne povijesti. Ljubomir Maraković (*Krležine »Balade Petrice Kerempuha«, Hrvatska prosvjeta*, 1937, 1–2), koji je u svojim ranijim kritikama i esejima bio spreman priznati književnu vrijednost unatoč ideološkom neslaganju, optužio je Krležu da krivo prikazuje i sam lik Petrice Kerempuha pretvarajući ga u seljačkog zaštitnika i proroka što on nije bio; također u njegovoj kajkavštini prepoznaje samo pomodni čin obrane hrvatstva (jer je simbolički suprotstavlja štokavštini koju su »uzakonili« Srbi Karadžić i Daničić), ali je zapravo taj njegov čin »faktično narodno izdajstvo« jer bi prihvaćanje kajkavštine u prošlosti značilo nestanak Hrvata. Drugi kritičari s desnice bili su još oštriji: Mirko Cerovac je nazvao Krležu »glavnim propagatorom židoboljševičkih ideja« jer ruši sve narodne i religijske vrednote, dok se Andrija Radoslav Glavaš-Bruerov Krleži ruga da nema sposobnost uživljanja u povijest, njemu Zrinski smetaju »jer nijesu osnivali kolhoze niti je Katarina Zrinska bila ženski politički komesar«.

Većina prikaza koje su pisali kritičari umjerenijih političkih orijentacija i ljevičari bliski Krleži naglašava impresivnu umjetničku reinterpetaciju hrvatske povijesti provedenu iz plebejske perspektive; ističe se i izražajna potentnost njegove kajkavštine, upozorava na dodirne točke s Villonovom poezijom, s poetikom baroka; upozorava se na autorovu sklonost spajanja suprotnosti (uzvišeno i vulgarno, tužno i smiješno, pobožnost i pijana razuzdanost itd.). U svim tim napisima dominira svijest

da se radi o djelu iznimne umjetničke snage, vjerojatno ponajboljem koje je Krleža napisao. Krležinim političkim nazorima blizak Bratko Kreft upozorit će posebno (*O Krležinim »Baladama Petrice Kerempuha«, Književni horizonti*, 1937, 9–10) da su *Balade* svojevrsna umjetnička demonstracija Krležinih poetičkih stavova formuliranih u uvodu Hegedušićeve mape, Krležin odgovor na kritike socijalnih literata kojim on pokazuje kako je moguće bez žrtvovanja umjetničkih vrednota autonomno oblikovati socijalnu problematiku.

Usporedo s pojavom *Balada* i kritičkim odjecima u tisku traje na stranicama almanaha i časopisa (*Almanah savremenih problema, Savremeni pogledi, Književni savremenik, Kultura, Naša stvarnost, ARS 37, Znanost i život* i dr.) polemika na ljevici u kojoj se osim stare teme odnosa prema socijalnoj tendenciji i načina kako tom problemu pristupaju nadrealizam i socijalna umjetnost (odnosno novi realizam) sve više nameće i pitanje odnosa filozofije i prirodnih znanosti. Također, dolazi i do promjena u pozicijama nekih ključnih sudionika sukoba na ljevici: nadrealisti Đorđe Jovanović i Koča Popović pristupaju novim realistima; raspada se i socijaldemokratska skupina oko *Socijalne misli* (Božidar Adžija se u razdoblju stvaranja Narodne fronte približava KPJ, a potom je jedan od njezinih najistaknutijih pripadnika, ujedno i član prvog CK KPH 1937; s druge strane Krležini podupiratelji Milivoj Magdić i Savić Marković Štedimlija skreću udesno); Bogomir Herman otpada iz kruga socijalnih literata i novih realista i biva prokazan kao trockist. Krleža u sam sukob nije onako izravno involviran kao u razdoblju izlaženja *Danasa*. U nizu tekstova njega se spominje ili se njegovi stavovi podrazumijevaju, ali u rijetkima je glavna tema. Čak i kad o njemu pišu autori koji su na suprotnom polu ljevice, priznaju mu vrhunsku literarnu vrijednost. Žarko Plamenac (Arpad Lebl) u tekstu *Miroslav Krleža (Pregled, 1936, 148–149)* tvrdi da Krleža nikad nije imao izgrađene veze s radništvom, da je uvijek bio individualac i solipsist. Sudar divergentnih ideologija u njegovoj svijesti vodio ga je prema nihilizmu, ali unatoč svemu tome, Krleža je najbolji jugoslavenski pisac. Nekadašnji nadrealist, a sredinom tridesetih glavni teoretičar »novog realizma«, Đorđe Jovanović u tekstu *Rat u savremenoj domaćoj književnosti (Savremeni pogledi, 1936, 8–9)* naziva Krležu »našim daleko najvećim antiratnim piscem«.

Krleža je potkraj 1936. u *Našem kalendaru* objavio tekst *O tendenciji u umjetnosti*. U njemu ponavlja osnovne estetske stavove iz *Predgovora »Podravskim motivima« Krste Hegedušića* naglašavajući presudnu ulogu individualnoga književnog talenta u umjetnosti nasuprot normativnim zahtjevima, »receptima« socijalno tendenciozne umjetnosti. Isti će tekst ponovo objaviti 1938. u knjizi *Eppur si muove s Napomenom* u kojoj izrijeком kaže da je taj tekst »jedna od završnih tema u dugotrajnoj i glasnoj raspravi što se rasplamsala oko moga predgovora 'Podravskim motivima' K. Hegedušića«.

Unatoč svojim stavovima koji se ne podudaraju s gledištima KPJ, Krleža se neprekidno susreće s partijskim vođama. Rodoljub Čolaković, u drugoj polovici tridesetih visoki funkcionar KPJ (između ostalog i član Politbiroa CK KPJ) redovito ga kao starog znanca posjećuje za svojih boravaka u Zagrebu. U memoarskim zapisima (*Kazivanje o jednom pokoljenju*) Čolaković opisuje Krležin interes za situaciju u Sovjetskom Savezu, za staljinske procese i posebno spominje njegovu zabrinutost za sudbinu jugoslavenskih komunista izvrgnutih »čistkama«; pritom je izražavao otvoreno antistaljinističke stavove suprotstavljajući se Čolakovićevoj »pravovjernosti«. Krleža se susreće i s Josipom Brozom. U memoarskom tekstu *Titov povratak godine 1937*, pisanu u povodu Brozova šezdesetog rođendana, Krleža opisuje susret s Titom nakon njegova dugog izbivanja iz zemlje. Taj je zapis

faktografski neprecizan: prema autorima *Hronologije*, tiskane uz Titova sabrana djela, i sam susret Krleža je nepouzđano datirao u ranu jesen 1937, susret se vjerojatno odigrao potkraj veljače ili početkom ožujka 1937; osim toga, Broz se vratio nakon tri godine izbivanja iz zemlje, a ne devet kako spominje Krleža; previđa i pregovore koje je vodio s Brozom 1934. Vjerojatno zbog prigode u kojoj je tekst pisan, Titov lik je prikazan poetizirano, a sadržaj razgovora samo je ovlašno naznačen: razgovor se »kretao uzduž i poprijeko o mnogim stvarima, ljudima i pojavama, na preskok, kao što se kaže: horizontalno i vertikalno, o svemu i još o koječem«. Krleža ipak kao posebne teme izdvaja analizu povijesnih okolnosti vezanih za I. svjetski rat, poratne zelenokaderaške pobune, obostrano slaganje oko kompromitacije jugoslavenskih socijaldemokrata; razgovaralo se i o aktualnoj političkoj situaciji u zemlji, o načinima rješavanja nacionalnog pitanja; Krleža i te 1952. spominje kao posebnu temu razgovora »galeriju mrtvih znanaca« stradalih u političkim brodolomima, misleći očito na žrtve staljinskih čistki. Brozova je namjera bila da Krležu nagovori na aktivnije sudjelovanje u akcijama KPJ. Međutim, unatoč dugom razgovoru, u kojemu se nesumnjivo očitovala uzajamna osobna naklonost, Broz nije bio uvjeren da je svoj glavni cilj postigao. U izvještaju upućenom Kominterni 14. IV. 1937. komentirao je svoj susret s Krležom ovim riječima: »On je nakon toga što sam mu objasnio da mi organiziramo čitav sistem rada rukovodstva pristao da surađuje, ali kod njega se još uvijek opaža ona stara bolest da za koga god pitaš, on ne valja.«

Potkraj 1937. Krleža počinje surađivati u kratkotrajnom *Novom listu* (nakon 7 brojeva izlaženje je obustavljeno zbog stalnog pritiska cenzure i zapljena naklade), koji je bio pod kontrolom KPJ. Osim tri bibliografski registrirana članka (*Gosin Haramina o sporazumu*, *Uz Vukovu stopedesetgodišnjicu*, *Plač majke Jevrope*), Krleža u razgovoru s Matvejevićem spominje i još nekoliko tekstova koji su zbog cenzure izbačeni iz sloga; žali osobito što nije sačuvan članak o situaciji u Španjolskoj *Seviljska madona*.

Krajem 1937. izlazi iz tiska knjiga političkih eseja *Deset krvavih godina* u izdanju Biblioteke nezavisnih pisaca, u kojoj Krleža kritički analizira povijesne prilike u kojima je nastala jugoslavenska država te političku praksu, zasnovanu na represiji, koja je dominirala u novostvorenoj državi. Upozoravajući na neriješena socijalna i nacionalna pitanja, Krleža se osvrće i na ključne reprezentante političkog života, te na društvene slojeve (osobito malograđansku inteligenciju) koja se iskazuje nedoraslom povijesnoj zadaći. Knjiga je zbog subverzivna sadržaja odmah po objavljivanju zabranjena. Istu sudbinu doživljava i knjiga istog izdavača *Eppur si muove*, objavljena u veljači 1938, zbirka angažiranih eseja posvećenih širokom rasponu tema iz evropske kulture i domaćeg društvenog života.

U proljeće 1938. Krleža se ponovo susreće s Titom. Razgovarali su o stanju u kulturi, osobito raspoloženju i idejnim strujanjima među lijevim intelektualcima. Broz je u razgovoru inzistirao na većoj disciplini unutar ljevice jer je KPJ suočena s Kominterninom prijetnjom raspuštanjem.

U to vrijeme Broz još inzistira na primirivanju sukoba među lijevim intelektualcima zauzimajući često srednju liniju između zavađenih strana. Tako je na inicijativu Rodoljuba Čolakovića potpisao članak objavljen u zagrebačkim *Našim novinama*, kojim je zaštitio Oskara Daviča od napada Radovana Zogovića i Milovana Đilasa (*Kazivanje o jednom pokoljenju*, III, 465).

Međutim, Broz općenito nije bio zadovoljan situacijom među intelektualcima jer je u rujanskom izvješću upućenom Kominterni opširno opisao trocističke tendencije među zagrebačkim ljevičarima ne štedeći pritom ni samoga Krležu: za niz

intelektualaca, među njima i za neke Krležine prijatelje i suradnike, napominje »da su sumnjivi u pogledu veza s trockistima«, a za Krležu kaže da njegov stav »nije jasan«.

Posebnu pozornost javnosti izazvala je pojava romana *Na rubu pameti*, u lipnju 1938, također u izdanju Biblioteke nezavisnih pisaca. Roman o pobuni intelektualca protiv moralne hipokrizije građanskog društva, većina je kritičara shvatila kao osobnu Krležinu ispovijed identificirajući lik Doktora sa samim piscem. Doktor je doista utjelovljenje svih onih Krležinih osobina koje su isticali njegovi protivnici u sukobu na ljevici 1933. i 1934 (pesimizam, individualizam, skeptičnost prema smislu kolektivne akcije, nevjerovanje u moć razuma itd.). Doktorova pobuna jest iznimno hrabra, determinirana snažnim osobnim moralističkim porivom, ali ona nije jasno ideologijski artikulirana, ona doista jest individualistička i solipsistička; Doktor sumnja u povijesnu neminovnost progresa ljudskog društva, ne vjeruje ni da se ljudsko društvo može popravljati bilo kakvim aktom nasilja. Njegovi stavovi o smislu pobune eksplicitno su izloženi u sedmom poglavlju romana – *I mjesečina može biti pogled na svijet*: u zatvorskoj ćeliji Doktor i njegov sugovornik, klasno svjesni inženjer raspravljaju o nizu pitanja koja su se pojavila i pred samim Krležom u njegovu sporenju sa staljinističkim tipom mišljenja prethodnih godina. Doktor, nasuprot inženjeru, izražava skepticizam prema mogućnosti uspostave jednog »pogleda na svijet« koji bi mogao s pravom pretendirati na apsolutnost i na totalnost. On ne vjeruje, poput inženjera, da tehnološki napredak civilizacije daje znanstvenu podlogu za uspostavu takva čvrstog pogleda na svijet, a osobito opasnom smatra njegovu ideju da poznavanje tehničkih znanosti daje nekome pravo da nasilno »likvidira« krive pojmove, predrasude i »prividne« istine.

Uostalom i znanstvene spoznaje, konstatira Doktor, podložne su neprekidnim mijenama. Inženjerovo uvjerenje da je njegov pogled na svijet jedini istinit, jer se podudara sa stvarnošću, jer je sintetičan (on obuhvaća sve ujedno; on je jednostavan, jasan, propisan i logičan), Krležin Doktor dočekuje skeptično kao oblik religioznog pogleda na svijet.

Sve te ideje dojmile su se Krležinih protivnika na ljevici, pojačavši sumnje u njegovu stvarnu komunističku opredijeljenost, ali u vrijeme izlaska romana, poštujući partijske direktive, izbjegavaju izravni sukob. Međutim, tekstovi Ognjena Price (*Barbarstvo Krležinog »Antibarbarusa«*) i M. Nikolića/Milovana Đilasa (*Od nerazumijevanja do revizionizma*), objavljeni dvije godine poslije, pokazuju da je u komunističkim krugovima Krležin roman doživljen kao ozbiljan znak njegova skretanja u revizionizam i udaljivanja od pozicija KPJ.

Sukob se produbljuje potkraj 1938. kad se KPJ priprema za prosinačke parlamentarne izbore. U skladu sa zaključcima VII. kongresa Kominterne o nužnosti stvaranja idejno širih narodnih frontova preko kojih bi utjecaj zapadnih komunističkih partija bio društveno efikasniji i pravno legitimiziran, KPJ donosi odluku o sastavljanju posebne liste Stranke radnog naroda u sastavu Udružene opozicije. Rukovodstvo KP Hrvatske (Đ. Špoljarić, A. Žaja, J. Kraš) obratilo se Krleži s molbom da prihvati uvrštavanje na tu izbornu listu. Međutim, Krleža je ponovo, kao i 1935. bio protiv takva prijedloga. Jedan od aktera tog događaja Đ. Špoljarić ovako je I. Očaku opisao Krležinu ulogu u odbacivanju partijskog prijedloga: »KPH je na prijedlog sekretara CK KPJ Josipa Broza Tita trebala da sudjeluje na izborima 11. XII. 1938. kao Stranka radnog naroda u sastavu Udružene opozicije, a za svog kandidata predložila je Miroslava Krležu. Međutim, Krleža je odmah, bez dugog razmišljanja, odgovorio da se ne može prihvatiti te dužnosti. Osim toga, bio je mišljenja da KPJ ne treba da istupa s posebnom listom. Na moje pitanje

zašto se neće kandidirati, odgovorio je da ima 3 500 razloga. Molim ga da mi objasni barem jedan. Odgovorio je da je on literat, umjetnik i da je kao takav suviše neozbiljan za takvu dužnost. On nije političar i mase neće najbolje prihvatiti njegovu kandidaturu. Sve sam to prenio drugu Titu, a on mi je rekao: 'Ostavi ga kad neće'.« Đuro Špoljarić dalje svjedoči kako je kod Krleže održan poseban sastanak posvećen izborima i načinu sudjelovanja KPJ; na sastanku su sudjelovali vodeći hrvatski komunisti (J. Kraš, A. Žaja, B. Adžija, M. Iveković, Đ. Špoljarić i dr.). S Krležinim stavom da isticanje samostalne partijske liste neće imati adekvatan izborni učinak, a izložiti će policijskoj represiji velik broj uglednih građana koji su tajno simpatizeri ili članovi KP suglasili su se Adžija i Iveković. Njihov utjecaj je prevladao i među ostalim članovima rukovodstva KPH. Naposljetku je od Politbiroa KPJ zatraženo da oslobodi KPH obveze istupanja sa samostalnom listom te da se članovi KP pridruže listi Udružene opozicije.

Tom je zahtjevu Politbiro KPJ udovoljio, ali u odsutnosti Josipa Broza, koji je bio u Moskvi. Nakon njegova povratka formirana je posebna komisija koja je trebala istražiti postupak rukovodstva KPH. Odluka o odustajanju od izlaska na izbore sa samostalnom listom ocijenjena je pogrešnom, rukovodioci KPH Špoljarić, Žaja i Kraš kažnjeni su ukorom, članovi Glavnog inicijativnog odbora Radničke partije partijskom opomenom; CK KPH je reorganiziran.

U članku *Trockizam i njegovi pomagači* (*Proleter*, 1939, 1), u kojemu vrlo oštro komentira napise Krležinih suradnika u *Pečatu*, smještajući ih u širi kontekst trockističkih pojava u Jugoslaviji i u svijetu protiv kojih se komunisti moraju najenergičnije boriti, Broz tvrdi da su upravo iz trockističkih krugova »bili najjarosniji napadi protiv toga da radnička klasa postavi svoje samostalne kandidate na listi dr Mačeka u vrijeme izbora 11 decembra 1938 godine« te da se destruktivna djelatnost tih intelektualaca više ne ograničava samo na polje književnosti već se sve više očituje i u politici.

U veljači 1939. Krleža pokreće časopis *Pečat* okupivši niz intelektualaca koji su u prethodnom razdoblju od svojih protivnika stigmatizirani kao trockisti (M. Ristić, Z. Richtmann, V. Bogdanov i dr.). U uredništvu su do dvobroja 8–9 bili S. Batušić, D. Galić, K. Hegedušić, M. Krleža, M. Mirković i M. Ristić te Drago Ibler kao odgovorni urednik, a od tog dvobroja časopis potpisuju Krleža kao urednik i D. Ibler kao odgovorni urednik. U časopisu su surađivali i O. Davičo, M. Dedinac, D. Cesarić, Lj. Babić, H. Kikić, V. Bogdanov i dr. Među najmlađim suradnicima su P. Šegedin, R. Marinković, V. Vida i M. Matković. U časopisu je likovne priloge objavio niz eminentnih umjetnika.

Slično kao što se u prvom broju časopisa *Danas* polemičko-programatski odredio prema svojim protivnicima s desnice i s ljevice u tekstu *Najnovija anatema moje malenkosti*, Krleža i u prvom broju *Pečata* tiska tekst *Svrha »Pečata« i o njojzi besjeda* (o vezi tih dvaju tekstova svjedoči i ponavljanje ironične pjesmice posvećene Kulturi i njezinu uredniku Đuri Tiljku). Krleža se najprije negativno osvrće na pisanje *Hrvatske straže* i ostaloga desničarskog tiska ironično primjećujući kako »čitava marijanska i nabožna lirika od Lendića i kompanije stoji još i danas (formalno) pod mojim (tj. Krležinim, op. p.) uplivom«; potom se okomljuje na socijalnu književnost i njezine »književne arbitre« kao što su S. Galogaža, R. Simeon, Đ. Tiljak i J. Popović. Osvrćući se na sukob sa socijalnim literatima iz razdoblja *Predgovora »Podravske motivima« Krste Hegedušića* i izlaženja časopisa *Danas*, Krleža pokazuje da ne odustaje od svojih nekadašnjih sudova o prirodi umjetničkog čina i od stava da normativna poetika »socijalne literature« jest protivna prirodi umjetničkog čina. Istodobno socijalnim piscima zamjera ideološku

nedosljednost: beogradskoj *Našoj stvarnosti* prigovara što građanskog pisca poput Nušića pretvara u ljevičarskog idola. Komentirajući opće stanje književnosti, Krleža ironizira trivijalizaciju i malograđanski ukus književne javnosti: »Mnogo se kokodače po kavanama, da je jedna književna koka snijela novo senzacionalno jaje, a kad tamo, to su 'Mladice' Bonifačićeve ili Mayerov 'Pempek' ili 'Pempić' ili 'Očenašek' ili 'Pužek'. Silni naponi književne vještine i duhovne kulture!« Tekst završava opisom vlastite osamljeničke pozicije; na udaru, izložen i lijevima i desnim, i hrvatskim i srpskim nacionalistima: »Na ovoj strani iskorijenjivani, a tamo ultramontanci, ovdje tuđinski odrodi, i protunarodno-tendenciozni, a tamo latinski separatisti, u očima nazovilijevih frazera i kičera desnopristrani, a u glavama desnih glupana krvoločne sablasti, suvišni kao sentimentalni humanisti i jednima i drugima i trećima i petima i desetima i svima, kojima je danas idealom da se vratimo u krapinske, diluvijalne spilje. Ljudi koji su na sebe preuzeli neugodnu dužnost da kod nas pišu knjige i uređuju časopise treba da su svjesni svoje minimalne programatske linije, a ta je antidiluvijalna!« Tim riječima, zagovarajući prosvijećenu poziciju koja odbacuje ideološke radikalizme, Krleža zapravo zacrtava estetski program koji će polemičku kulminaciju doživjeti u dvobroju 8–9 s tekstom *Dijalektički antibarbarus*.

U prvom dvobroju *Pečata* objavljen je i tekst Marka Ristića *San i istina Don Kihota* posvećen španjolskom građanskom ratu i tragičnoj smrti Federica Garcie Lorce. Ustvrdivši u uvodu teksta da sva umjetnost i kultura dolaze od puka, »crpe svoj život – čak i kad to ne zna, i kada to poriče – iz najdubljih i najširih slojeva narodnog života, iz sirovog pučkog maštanja«, Ristić se bavi likom Don Quijotea kao simbola sanjarstva španj. naroda. Don Quijote je ujedno i simbol istinskog pjesništva: »U znaku kihotskih himera, i tim himeričnim sanjarstvom preplavljujući stvarnost i poričući njenu niskost, sanjali su i pevali pravi pesnici svih vekova, bez obzira kojeg su društva i koje civilizacije bili plod ili znak.« Takvo tumačenje lika Don Quijotea izravno je suprotstavljeno Zogovićevu, koji ga je u jednoj svojoj pjesmi interpretirao kao krvožednu ludu i plaćena ubojicu smještajući ga u Francov bombarder. Ristić socijalnim literatima (novim realistima) upućuje još jedan polemički izazov: ustvrdio je kako trockist Breton ponajbolje na čitavom Zapadu pokazuje dosljednost poetskom demonu spajajući herojsku i sanjarsku dimenziju poezije. Puni poetski izraz mogu sačuvati, tvrdi Ristić, samo »oni koji svoju misiju umjetnika nisu žrtvovali, ni podredili svojoj ulozi društvenog čoveka ili svojoj funkciji socialnog barda«.

Vaso Bogdanov tekstom *Srbi prema hrvatskom pitanju* načinje temu neriješena nacionalnog pitanja u Jugoslaviji kojom će se *Pečat* baviti i u sljedećim brojevima. Veliku pozornost izazvat će i esej Zvonimira Richtmanna *Prekrat u naučnoj slici o svijetu* u kojemu je autor postavio tezu da su otkrića teorije relativiteta i kvantne teorije »po dalekosežnosti svojih ispitivanja na najsigurnijem putu da likvidiraju čitavu filozofiju u njenom ranijem, nenaučnom, polunabožnom smislu«. On smatra da spoznaje fizike umnogome prelaze okvire te znanosti: one i drugim znanstvenim disciplinama pokazuju put. Posljedica tih spoznaja nije uspostava nove filozofije (za koju neki drže da bi primjeren naziv bio neopozitivizam), već odbacivanje svake metafizike i ukidanje filozofije kao »znanosti nad znanostima«.

Izravni polemički odjek u lijevom tisku imao je najprije Krležin tekst. U *Našoj stvarnosti* (1939, 17–18) Aleksandar Vučo i Radovan Zogović su u članku *Nušić i mi* Krleži odgovorili na njegove ironične opaske o ljevičarskoj apoteozu Nušića i općenito građanske književnosti u tom časopisu. U pažljivo izbalansiranom članku, u kojemu se Krleži obraća s poštovanjem, Zogović (koji je prema istraživanjima V.

Kalezića pravi autor teksta; Vučo ga je samo nevoljko supotpisao) u samom početku konstatira da su »oni« godinama šutjeli o »nekim pitanjima našeg lijevog kulturnog života« koja je Krleža otvorio jer se nisu htjeli identificirati s pisanjem Bogomira Hermana protiv Krleže; suzdržavali su se od polemike i stoga da ne bi Krležinim protivnicima s desnice »knjižili njihove riječi na štetu lijeve knjige«. Krleža nije u pravu kad im prigovara da spajaju socijalnu tendenciju s malograđanštinom, jer oni su pisali protiv »netalentirane, vulgarne i shematske lirike«, protiv vulgarne sociologije književnosti i malograđanske pojednostavljene tendencioznosti u književnosti. Ne prihvaćaju optužbu da su od Nušića napravili korifeja ljevice; pohvalni tonovi posljedica su stavova dvadesetorice suradnika koji su sudjelovali u broju časopisa posvećenom Nušiću u povodu njegove smrti i njihova se mišljenja ne mogu potpuno identificirati sa stavom uredništva. Ne misle da je Nušić ljevičar, ali on je na svoj humoristični način izrekao oštru kritiku građanskog društva: »Nušić je, uglavnom mimo svoje ideologije, svojim umjetničkim instinktom, svojim neposrednim odnosom sa stvarnošću, svojim specifičnim praktičnim odnosom umjetnika prema stvarnosti, osjetio neke tipične osobine stvarnosti i rekao ih hrabro i realistički«.

Mirko Davičo, Avdo Humo i Puniša Perović (*O »Pečatu« i besjedi o njegovoj svrsi, Mlada kultura*, 1939, 2) bili su znatno oštriji u osudi prvog broja *Pečata*. Međutim, i iza njihovih imena skrivao se isti pisac, Radovan Zogović (V. Kalezić, *Ljevica u sukobu s Krležom*, 188). U tekstu se prigovara Krleži da je tri godine šutio o tragedijama malih naroda i njihovih pjesnika, a kad je progovorio, progovorio je protiv napredne literature i tendencije u umjetnosti. On nema moralno pravo kritizirati lijeve časopise s obzirom na činjenicu kakve je suradnike okupio u *Pečatu*: Ristića kao »nadrealističkog namesnika« koji se »sasvim privoleo Bretonu, poznatom pariskom banditu«, Richtmanna koji pokušava »da narodu izbije iz ruku oštro oružje nauke«, Bogdanova poznatog kao »revizionistu i cepača srpskog«, Dobrovića venecijanskog trgovca i izlagača.

Iz različitih tonova napisa očituje se strategija KPJ (Zogović je prema vlastitom priznanju djelovao u dogovoru s članom Politbiroa CK KPJ Milovanom Đilasom) kojom se težilo neutraliziranju Krležina utjecaja među lijevim intelektualcima. Svrha teksta u narodnofrontovskoj *Našoj stvarnosti* bila je pokazati spremnost partijskih intelektualaca da budu otvoreni i prema onim građanski orijentiranim umjetnicima koji u svojem umjetničkom radu pokazuju socijalnu kritičnost. Time odbijaju optužbe o ideološkom sektaštvu, a također negiraju i Krležine optužbe da su indiferentni prema činjenicama estetske vrijednosti. Tekst u studentskoj *Mladost* obraćao se drugom segmentu publike, borbenim mladim ljevičarima, pa je stil zasnovan na žestokom, afektivnom prokazivanju idejnih neprijatelja. Ipak i u tom tekstu još uvijek je primjetno nastojanje da se Krležu odvoji od njegovih suradnika; nudi mu se odstupnica s obzirom na njegovu važnost za lijevu kulturu.

U trećem broju *Pečata* polemika je stišana; očito se broj pojavio prerano da bi u njemu bile objavljene reakcije pečatovaca na napade. Marko Ristić je u kratkom tekstu *Odgovor na anketu o rešenju Hrvatskog pitanja* (napisanom u povodu ankete *Naše stvarnosti*) oštro napao protagoniste velikosrpskog pristupa hrvatskom pitanju, zalažući se za potpuno ispunjavanje tada aktualnih hrvatskih političkih zahtjeva. Krleža u tekstu *Lamentacija o našim književnim prilikama u stilu Tomaša Mikloušića plebanuša stenjevečkog* na kajkavskom jeziku, posluživši se jednim Mikloušićevim citatom u kojemu se on tuži na loš odaziv pretplatnika na njegovu knjigu *Izbor iz dugovanj vsakovrstneh*, kritički komentira aktualne izdavačke i književne prilike uspoređujući ih s onima iz prve polovice XIX. stoljeća. Napadajući desničarske

intelektualce (Lukas, Maraković, Šimrak) i njihovu viziju književnosti i hrvatske kulture općenito, Krleža se osvrće kritički i na nastojanja pisaca s lijevice da ideološki instrumentaliziraju umjetnost.

U četvrtom broju *Pečata* Marko Ristić u *Nesavremenim razmatranjima* u svojoj omiljenoj formi disperzivnih dijarijsko-esejističkih bilješki opisuje najprije jedan proljetni izlet na Frušku goru kontrastirajući arkadijski ugođaj izletišta s uznemirujućim vijestima koje dolaze iz Evrope nagovješćujući svjetski sukob. U nastavku teksta polemički komentira stavove Krležinih i svojih protivnika iz lijevih časopisa *Naša stvarnost* i *Mlada kultura*. Odgovarajući Vuču i Zogoviću Ristić konstatira kako činjenica da su pohvale Nušiću izricali suradnici *Naše stvarnosti*, a ne uredništvo, nije vjerodostojna isprika. To ograđivanje od stavova vlastitih suradnika kontradiktorno je jer i sami priznaju Nušiću vrhunsku vrijednost ističući da je on mimo svoje građanske ideologije osjetio neke tipične osobine stvarnosti i rekao ih hrabro i realistički. Piscima oko *Nove stvarnosti* (među kojima je i više bivših nadrealista) prigovara da su »čitav svoj književni i izdavački rad apodiktički identificirali sa samim načelom progressa i kulture« ne trpeći nikakvu kritiku i preuzimajući monopol na lijevo intelektualno djelovanje. Utoliko im smeta pojava *Pečata* koji svojom kritičnošću označuje kraj njihova »cvetnog doba neodgovornosti«. Ristić zna da je članak u *Našoj stvarnosti* koordiniran s onim u *Mladom kulturi*: konstatira da nije slučajno što je prvi pisan smirenim, obrambenim tonom i doimlje se kao tumačenje »pro domo sua«, dok je *Mladom kulturi* prepušteno da se »penušavom vehementnošću« obračuna s *Pečatom*. Tu istu mržnju prema *Pečatu* prepoznaje i u tekstu bivšeg nadrealista Đorđa Jovanovića *Aragon* (*Naša stvarnost*, 1939, 17–18) koji nadrealizam naziva »dokumentom o totalnoj podivljaloj, o protivljudskom stremljenju u društvenu i kulturnu barbariju«. Ristić drži da je ograđivanje *Naše stvarnosti* od Hermanova napada na Krležu lažno, jer oni zapravo dijele njegove stavove o književnosti, ali je u međuvremenu Herman prokazan kao trockist pa je to razlog zašto se njegov tekst *Quo vadis, Krleža?* etiketira kao »bretonovski banditski članak«.

Sam Krleža u tekstu *Gdje smo i kako smo* tek se rubno dotiče napada i s lijevice i s desnice spominjući listove i časopise (*Hrvatska straža*, *Mlada kultura*, *Hrvatski dnevnik*, *Ošišani jež*, *Antikomunistički bulletin*) koji su kritički dočekali pojavu *Pečata*. Osnovni su motiv teksta univerzalistička razmatranja o krizi evropske civilizacije i smislu bavljenja umjetnošću u takvim vremenima: »Pisati danas o tome kako sunčani točkovi grme lazurnim nebom, fraza je isto tako savršeno glupa kao što je glupo pisati glupe i bespredmetne i formalno bezvrijedne pjesmice sa nazovim socijalnom tendencijom, jer svrha književnosti nikad nije bila da lijepi papirnate golube po nepisanim ljubavnim pismima, kakva se prepisuju iz ljubavnih listara; danas kad napola ispečeni Evropljani kao buktinje tralaliču i lutaju mrakom, tražeći spas, danas pisati o tome kako je sve na najboljem putu i u najboljem redu i kako pečeni somuni padaju s neba, i tko to ne vidi da je pesimist i antiprjamolinjenije-diamatski raspoložen mrtvac, danas je to ono što sam ja – vrlo blago nazvao pomanjkanje književnog dara...«. Tekst Krleža završava konstatacijom da je verbalizam najopasnija zapreka svake slobodne misli i da se protiv tog verbalizma mora boriti svatko kome je stalo do naše lijeve knjige.

Još neki tekstovi u četvrtom broju *Pečata* nose polemička obilježja. Nacionalno pitanje na različite je načine u fokusu pozornosti Oskara Daviča (u beletrističkoj prozi *Ljudi u tunelu*) i Vase Bogdanova (u obliku polemike sa stavovima Rikarda Simeona). Zvonimir Richtmann, pak, objavljuje nastavak teksta *Prevrat u naučnoj slici o svijetu*.

Usporedo s četvrtim brojem *Pečata*, pojavljuje se u Beogradu novi časopis, *Umetnost i kritika*, utemeljen na inicijativu KPJ; u njegova tri sveska, koja su izlazila od svibnja do studenoga 1939. surađivali su najistaknutiji partijski intelektualci: M. Đilas, R. Zogović, O. Keršovani, Đ. Jovanović, J. Popović, P. Bihalji, V. Masleša, V. Gligorić, V. Vučković, Č. Minderović i dr. S obzirom na činjenicu da se već od prvog broja časopis u velikoj mjeri bavio tekstovima i problemskim temama što su se pojavili u *Pečatu*, može se zaključiti da je i svrha pokretanja *Umetnosti i kritike* bila da na autoritativan način odgovori pečatovcima. Već u prvom dvobroju dominiraju tekstovi koji razmatraju estetske probleme na način koji podrazumijeva implicitno, ali povremeno i eksplicitno, polemiziranje s Ristićem, Richtmannom i samim Krležom (pri čemu se pokušava očuvati ozbiljan ton rasprave): *Beda i pobjeda savremene poezije* Elija Fincija, *Između dva realizma* S. Rašića (Pavla Bihaljija), *Literatura pod čekićem gospodina Kostina* Jovana Popovića, *Nešto kao izjava i Richtmannova zvona na Kolarčevoj zadužbini* Radovana Zogovića, te više nepotpisanih tekstova među kojima i uvodnik *Umesto uvodne reči: Teorija odraza i umetnička literatura*.

U svibnju se u polemiku uključuje i sam generalni sekretar KPJ, koji je prema svjedočenju sudionika u sukobu na ljevici s velikim interesom pratio razvoj sukoba s Krležom (V. Kalezić, *Ljevica u sukobu s Krležom*). Kad je postalo očitim da se sukob dalje zaoštava te da grupa oko *Pečata* počinje ugrožavati i sam autoritet KPJ, Tito odlučuje da i osobno intervenira. U tekstu *Trockizam i njegovi pomagači* (*Proleter*, 1939, 1) Josip Broz, služeći se surovom retorikom staljiniziranih komunista, govori o pogubnoj djelatnosti trockista u međunarodnom lijevom pokretu i svjetskoj politici. Potom se osvrće na navodne pojave trockizma u Jugoslaviji, optužujući trockiste da razbijaju jedinstvenu frontu radničke klase te svojim pacifizmom destimuliraju pripreme za obranu od fašizma. Oni su osobito opasni jer svoje ideje često maskiraju revolucionarnom frazeologijom. U novije vrijeme u Jugoslaviji oni djeluju na planu literature. Potom Tito izravnim optužbama Krležinih suradnika pokazuje da je upravo pojava *Pečata* bila najvažniji povod njegovu članku: »Kod nas trockisti sada nastupaju pod znakom revizije marksizma i lenjinizma. Nekakav Richtman i kompanija nastoje sada da ponovo uskrise propalu teoriju Macha, koju je Lenjin u knjizi *Empiriokriticizam* razbio u prah. Neki naši časopisi pružaju svoje gostoprimstvo takvim tipovima kao što je nadrealista Marko Ristić, intimus pariškog trockiste i buržoaskog degenerika Breton-a. Tome Ristiću, koji je htio da 'obogati i nadopuni' marksizam nadrealizmom i koji danas potajno kleveće SSSR i njegovu narodnu kulturu, koji javno piše da se španjolski narod borio za san, za izživljavanje podsvijesti, da su se Majakovski i Jesenjin ubili, jer su se otuđili ruskoj stvarnosti (razočarali) itd. Daje se gostoprimstvo Richtmanu, koji je počeo sa 'ispravljanjem' Engelsove i Lenjinove dijalektike u prirodi, a završio sa klevetanjem njihovog najboljeg, nasljednika Staljina, a brani Hitlerovog špijuna Buharina. Ili, recimo, V. Bogdanovu koji je 1929 davao pred policijom i sudom sramne izjave, a sada pokušava da revidira stav Marksa i Engelsa iz 1848 godine, čoveku koji neprestano i vrlo vješto vrši svoj razorni rad na štetu radničke klase. Ovi i njima slični ljudi o kojima ćemo prema potrebi još govoriti, vrše vrlo vješto u formi literarnog stvaranja svoju destruktivnu rabotu.« Iako Krležu ne spominje nigdje poimence, ovaj tekst je pisan prije svega kao upozorenje njemu osobno s izričitim zahtjevom da se distancira od prokazanih suradnika.

Bilo je i više drugih pokušaja iz vrha KPJ da se uspostavi kontakt s Krležom i da ga se nagovori na smirivanje sukoba. Milovan Đilas spominje (V. Kalezić, *Ljevica u sukobu s Krležom*) kako je dva puta pregovarao s Krležom u ime KPJ: prvi put

(zajedno s B. Prodanovićem) u Beogradu u proljeće 1939. a drugi put (s O. Pricom) nekoliko mjeseci poslije u Zagrebu. Prema Đilasovu iskazu Krleža je u tim razgovorima omalovažavao Staljina pa i samu KPJ kao »mali pokret bez uticaja«. Đilas je stekao dojam da Krleža »ne razumije događaje i ne vidi što se dešava«, da je njegovo ponašanje »nonšalantno«, da ga stavovi KPJ ne zanimaju.

Unatoč pritiscima, Krleža nije pomišljao na uzmak. Za *Pečat* br. 5–6 pripremio je posebnu *Izjavu Miroslava Krleže*. Premda u njoj objašnjava kako mu je namjera da »prijateljima našeg časopisa« razjasni u čemu je bit sudara između *Pečata*, *Mlade kulture*, *Naše stvarnosti* i *Umetnosti i kritike*, Krleža zapravo tom kratkom izjavom, koncipiranom u 9 točaka, izravno odgovara na poruke iz Titova napisa u *Proleteru*. Najvažnija je 5. točka Krležine izjave: »Hajka, koja traje danas protiv Pečata i pečatovih saradnika M. Ristića i V. Bogdanova, uperena je protiv mene i smiješne su fraze kako su Ristić i Bogdanov politički mrtvaci, da šire trockizam, da su odrodi, da se nalaze na drugoj strani barikade, da surađuju s agentprovokatorima (kao što je Teodosić), da propovijedaju idealizam i nadrealizam s prikrivenim političkim namjerama – sve te klevete i podvale uperene su direktno i isključivo protiv moje ličnosti i mog književnog djela«.

U ostalim točkama svoje izjave Krleža ogorčeno konstatira kako je lijevi tisak između 1932. i 1939. potpuno ignorirao njegovo literarno djelovanje, nije pisao ni o jednoj od njegovih 25 knjiga objavljenih u tom razdoblju. Nitko osim Ristića i Bogdanova nije stao na njegovu stranu kad ga je napao Herman, štoviše – tvrdi Krleža – iza njegova teksta stajala je skupina lijevih pisaca oko Nolita na čelu s Pavlom Bihalijem. Drži također da postoji kontinuitet od Hermanova teksta pa do aktualnih Zogovićevih i Gligorićevih napisa. Krleža također brani i »grupu Podhorsky–Richtmann« izravno odgovarajući na optužbe iz Titova članka: »Da grupa Podhorsky–Richtmann predstavlja najtipičniju dijalektičku heterodoksiju to je za svakog čovjeka koji umije dijalektički misliti više-manje jasno, ali da to nema nikakve veze s diskusijom oko empiriokriticizma i to je jasno. Da u Richtmanovom članku o prevratu u naučnoj slici o svijetu nema nikakvog religioznog idealističko-fideističkog priklona to je izvan diskusije. Grupa Podhorsky–Richtmann je apolitička.«

U zaključku svoje izjave Krleža nagovještava da će u jednom od sljedećih brojeva *Pečata* objaviti »konačnu analizu tih žalosnih pojava« te još jednom potvrđuje potpunu solidarnost sa suradnicima svojeg časopisa.

Dok je dvobroj *Pečata* još bio u tiskari, proširila se vijest o Krležinoj *Izjavi* koja će biti tiskana u njemu. Broz je hitno zahtijevao da mu se dogovori susret s Krležom te se s njim i sastao 29. lipnja 1939. u Mikulićima (susret je detaljno opisan u V. izdanju Matvejevićevih *Razgovora s Miroslavom Krležom*, 1982). Broz je neuspješno inzistirao da Krleža ne objavi *Izjavu* kojom dovodi u pitanje autoritet KPJ i njezina generalnog sekretara. Unatoč načelnom neslaganju i taj razgovor je protekao u prijateljskom tonu, a jedna od bitnih tema bilo je pitanje »sibirskih grobova«. V. Kalezić, međutim, u knjizi *Ljevica u sukobu sa Krležom* donosi Krležin iskaz po kojemu se susret s Brozom odigrao nakon što je *Izjava* već publicirana (tu varijantu čini uvjerljivom činjenica da su se u drugoj polovici lipnja već pojavili prikazi *Pečata*, 5–6, što bi značilo da je časopis iz tiska izišao sredinom lipnja).

Broz je, međutim, svoje nezadovoljstvo Krležinom nepopustljivošću izrazio i u *Izvještaju druga Valtera o situaciji u Jugoslaviji* koji je uputio Kominterni u rujnu 1939: »Tročkisti djeluju i na književnom poprištu. Oni u obliku revizije marksizma unose zbrku među inteligencijom. Mi još od marta izdajemo u Beogradu teoretski

legalni časopis pod nazivom 'Nauka i kritika' u kojem saraduje iz Bugarske drug Pavlov člancima protiv neopozitivista. Grupa oko Krleže, na primjer Ristić, Richtmann, Podhorsky i Bogdanov, u osnovi sprovodi tu revizionističku kampanju. Mi smo ih raskrinkali u prvom broju 'Proletera'. Osim toga, partijske organizacije izdaju brošure umnožene na šapirografu, u kojima se oni raskrinkavaju.«

I unutar CK KPH bilo je pokušaja da se postigne dogovor s Krležom i grupom oko *Pečata*. U memoarskoj knjizi *Krivovjernik na ljevici* Ivan Supek (u to vrijeme mladi ljevičar pečatovske orijentacije) opisuje jedan takav pokušaj mirenja pečatovaca i vodećih predstavnika KPH: »Dr. Pavle Gregorić, Josip Kraš, dr. Mladen Iveković i drugi utjecajni hrvatski komunisti bili su za nagodbu. Najbliži izbor Ognjena Price za opugnanta bio je odbačen, s obzirom na to da je bio smatran eksponentom politbiroa, a bio je od robije i najintimniji prijatelj Milovana Đilasa. Dr. Pavle Wertheim, biolog, ideološki potkovan, nije također uzet, premda je on to najviše želio. Pala je primjedba da bi se to moglo izroditi u 'židovsku školu', kako su Richtmann i Wertheim bili Židovi, dakako već posve srasli s hrvatskim miljeom i ateisti. Jači je bio razlog što je Oskar Davičo, pripadnik Krležina tabora, nesretnom biologu oteo ženu, a to je između obojice komunista izazvalo bučne i duge svađe. I tako je naposljetku obrana službenih pozicija zapala filozofa Safeta Krupića, koji je to najmanje želio. Njegov je apstraktni referat na urečenom sastanku bio nalik na bacanje magle. Kad je Krleža, nakon Richtmannova ekspozea spontano izlanuo da bi Zvonko trebao biti sekretar KPJ, razgovor je bio teatralno okončan.« Supekov iskaz treba primiti s rezervom jer je faktografski prilično nepouzdan, a i njegova je knjiga usmjerena na obranu teško dokazive teze kako je između KPJ i KPH postojao permanentni antagonizam jer je KPH pokušavala »izaći iz boljševičkog rova na demokratsku širinu«.

U trećem broju partijske *Umetnosti i kritike* objavljeno je nekoliko tekstova koji izravno polemiziraju s pečatovcima ili pak raspravljaju o idejnim problemima kojima se *Pečat* bavi. N. Petrović (*O V. Bogdanovu i Četrdesetosmoj*) komentira Bogdanovljeve interpretacije pov. zbivanja 1848. kao neuspjao pokušaj revizije stavova klasika marksizma. V. Dragin (*O. Keršovani*) u tekstu *San i istina Marka Ristića* podvrgava kritici Ristićevo tumačenje lika Don Quijotea. Prema Keršovaniju izvornu dvojnost koju je Cervantes ugradio u lik Don Quijotea (pa se on pojavljuje i kao luda, ali i kao plemeniti idealist svjestan društvenih nepravdi) Ristić svodi na samo jednu dimenziju prikazujući Don Quijotea isključivo kao »vanistorijskog, vanljudskog tipa sanjara« i povezujući nasilno taj tip sanjarenja s biti umjetnosti. U Ristićevu stavu da su u središtu poezije istraživanja subjektivnosti, kozmičke zagonetke, ritmova očajanja, Keršovani vidi »narcističko postavljanje svoje individue u centar zbivanja« i pokušaj da se samo jedna od manifestacija života nametne kao njegov glavni i jedini smisao. Stoga, zaključuje Keršovani, Ristić »kao neizlječivi nadrealista« nije mogao dati ni kritiku sna ni konkretnu istinu Don Quijotea: »Mi odlučno odbijamo njegovu koncepciju Don Kihota kao neistinitu, antihistorijsku i reakcionarnu. Mi odbijamo i njegovo shvatanje smisla borbe španskog naroda, jer ono – objektivno – predstavlja uvredu za taj divni i napaćeni narod. Mi odbijamo njegovo shvatanje poezije, uloge i zadatka pjesnika kao iracionalističko, idealističko i antisocijalno. Mi odbijamo njegove sumnje u realni progres čovječanstva, i to ne samo uopšte (zbog Ristićeve unutrašnje truleži), nego, napose, i zbog bretonovskih i židovskih tendencija koje se u njima i iza njih kriju.

Mi vjerujemo u veliku historijsku, socijalnu funkciju umjetnosti (Poezije) ne odričući njene specifičnosti. Mi vjerujemo u one realne snage koje su bile, jesu i biće garant

stalnog uspona čovječanstva – ne ka himerama, nego ka realnom savlađivanju unutrašnjih protivurečnosti.«

Slični stavovi o prirodi umjetnosti i nužnosti zalaganja za novi realizam očituju se i u nepotpisanome programatskom članku *Za novi umetnički realizam* te u tekstu Radovana Zogovića *Odražavaju li umetnici odraze*, koji polemizirajući s *Radničkim novinama* konstatira kako je slabost starog realizma u idejama realista, a nasuprot njima: »Snaga novih realista (Gorkog, Šolohova, A. Tolstoja, Majakovskog, Ostrovskog, Fadejeva, Aragona) leži u moći njihovog naučnog pogleda na svijet, koji odgovara stvarnosti i koji im pomaže da shvate najdublje istine svijeta koji odražavaju.«

U trećem broju pojavljuje se i tekst bugarskog filozofa T. Pavlova, čija je suradnja očito osigurana kanalima Kominterne, a koji u tekstu *O filosofstvujušćim fizičarima* polemizira s Pećincem i Ravnikarem (Podhorskim i Richtmannom). Predmet njegova polemičkog osvrta je njihov zajednički članak *Utjecaj prirodnih znanosti na filozofiju* (*Znanost i život*, 1937, 2–3) i Richtmannov članak *Prevrat u naučnoj slici o svijetu* (*Pečat*, 1939, 1–2 i 4). Pavlov svoj tekst započinje kategoričnom tvrdnjom: »... retko sam u posljednje vreme čitao tako otvoreno revizionističke i, razume se, tako neodržive, u svakom pogledu neodržive radove«. Dalje Pavlov nastavlja svoj tekst tonom optužnice koja nastoji Richtmanna i Podhorskog diskreditirati kao revizioniste i lijeve intelektualce, upozoriti na štetnost njihovih teorijskih stavova: »A ono što je najvažnije, najžalostnije i najopasnije – to je činjenica da pisci tih izrazito antinaičnih članaka žive u uverenju i imaju pretenzija da predstavljaju ortodoksne tumače i zastupnike dijalektičkog materijalizma, ili, što je jedno te isto, materijalističke dijalektike. Ustvari njihovo gledište nije ništa drugo nego najčišći i, prema tome, najgori neopozitivizam, sa jakim agnostičkim, relativističko-subjektivističkim primesama.«

Ocijenivši postavke Richtmanna i Podhorskog o odnosu suvremene fizike i filozofije kao pokušaj »likvidiranja« filozofije, Pavlov – oslanjajući se na Lenjinove stavove iz djela *Materijalizam i empiriokriticizam* – konstatira da razvitak suvremene fizike jest izazvao prevrat u fizikalnom shvaćanju (pojmu) o sastavu materije, ali filozofski pojam materije time nije pobijen. Ulogu fizike Pavlov tumači kao ulogu posebne znanosti koja proučava, utvrđuje, objašnjava i definira strukturu i strukturnu zakonitost materije, a uloga je filozofije da ispituje, objašnjava i definira materiju kao objektivnu realnost, koja se odražava, s većom ili manjom točnošću i punoćom u svijesti koju je ona porodila, ali koja ne postoji bez nje ili izvan nje. Pavlov smatra da je u fizici matematika, koja je nekoć bila samo pomoćno sredstvo znanstvene analize dobila previše važnu ulogu i postala sama sebi svrhom. Matematička fizika je prestala biti dijelom fizike i pretvorila se u dio čiste, apstraktne, formalne matematike. Fizika je prestala biti znanost o objektivnoj materijalnoj stvarnosti, što je dovelo do zaključka o »iščezavanju materije« te do svojevrsnog idealizma i fideizma. Richtmann i Podhorsky, tvrdi Pavlov, nastoje »reakcionarni« neopozitivizam Bečke škole spojiti s materijalističkom filozofijom i taj svoj revizionizam prikazuju kao posljednji rezultat dosljedne filozofske misli.

I u dvobroju 4–5 *Umetnosti i kritike*, objavljenom u studenome 1939. nekoliko tekstova (primjerice *O »levim« i desnim jasnovidcima* Đ. Daničića/Đ. Jovanovića i *Razgoličeni formalizam* J. Popovića) prožeto je polemičkim tonom.

U zagrebačkom *Izrazu* (1939, 9) Ognjen Prica objavljuje tekst *Recepti, propisi i dogme* (*Povodom pisanja »Pečata«*) u kojem komentira tekstove tiskane u prvih sedam brojeva *Pečata*. Osvrće se posebno na napise Marka Ristića zaključujući da se on, prigovarajući propisima i receptima što sputavaju socijalne književnike, zapravo

sam vraća »u stare i davno preživjele propise i recepte« larpurlartističkog shvaćanja umjetnosti. Potom se bavi Richtmannovim tekstom *Prevrat u naučnoj slici o svijetu* konstatirajući da on stoji na stajalištu empiriokriticizma i raznih neomahističkih struja što izbacuju sve tragove materijalizma iz klasične građanske filozofije. I on, poput Pavlova, odgovara Richtmannu na njegovu postavku kako suvremena fizika svojim postignućima ugrožava status filozofije kao »nauke nad naukama« tumačenjem da se filozofija uopće ne bavi pitanjem strukture materije jer je to stvar posebnih znanstvenih disciplina, već je predmet filozofije sadržajno mišljenje. Prica zaključuje da se poput Ristića i Richtmann buni protiv propisa i dogmi, ali se sam vraća dogmama mahističkog subjektivizma.

Međutim, Pricu najviše zanima pitanje što Krleža radi u društvu suradnika poput spomenute dvojice ili Vase Bogdanova. Krleža je, tvrdi Prica, nekad bio u prvim redovima kulturne i napredne borbe, neprijatelj plitkog larpurlartizma, vjerovao je u bezgranični napredak znanosti. Krležino djelo nije na pravi način kritički valorizirano, o njemu su pisani samo hvalospjevi ili pokude; to nisu bili pravi prikazi njegova velikog djela. Sam Krleža bi trebao pomoći lijevoj kritici da se pravilno razvija. On nema razloga da se ljuti na lijeve kritičare jer se ljevica najenergičnije ogradila od Hermanova napada na Krležu. Stoga Krleža nije u pravu kad u isti koš trpa Zogovića i Marakovića, Nušića i Šegvića. Prica Krleži prigovara zbog nedosljednosti kriterija jer on suradnicima lijevih časopisa zamjera političke i moralne nekorektnosti koje mu ne smetaju kod njegovih suradnika.

Pricin tekst je, očito, vođen idejom koja određuje i odnos KPJ prema Krleži: pokušati ga odvojiti od njegovih suradnika i pokazati mu da je njegovo mjesto u komunističkom pokretu. U skladu s time intoniran je i zaključak Pricina teksta: »Krležino je književno djelo ono što je nekad našem mladom pokretu davalo i veliko književno značenje. I upravo zato ne možemo se pomiriti s tim da Krleža podupire jalove i negativne pojave kao što su M. Ristić i Z. Richtman, a još manje, da on svojim imenom i autoritetom pokriva kod neobaviještenih te štetne pojave.

To škodi i naprednom pokretu i samom Miroslavu Krleži.«

U sedmom broju *Pečata* dominiraju literarni prilozi Oskara Daviča (polemički je intoniran samo jedan prikaz knjige Marjanovićeve »zapisa u stihovima« *Mi budale*), ali to je bilo samo zatišje pred pojavu dvobroja 8–9 za 1939. koji je iz tiska izišao potkraj prosinca.

Već je u *Pečatu*, 5–6, u svojoj *Izjavi* Krleža obećao čitateljima »konačnu analizu« sukoba s drugim časopisima na ljevici. Međutim, kao izravni poticaj poslužio mu je Pricin članak *Recepti, propisi i dogme* iz listopadskog broja *Izraza*. Pricin poziv da se distancira od svojih suradnika Krležu je potaknuo da uđe u otvoreni obračun s glavnim eksponentima partijske kulturne politike. Do tog broja *Pečat* je nominalno potpisivalo kolektivno uredništvo (premda se znalo da je Krležino mišljenje presudno u uređivanju časopisa); od broja 8–9 Krleža sam potpisuje časopis kao jedini urednik preuzimajući svu odgovornost za političke i estetske konzekvencije stavova koje časopis zagovara.

U uvodnom dijelu svojega *Dijalektičkog antibarbarusa* Krleža ekstenzivno citira Pricin tekst, a zatim ga podvrgava nesmiljenoj stilografskoj i logičkoj analizi pokazujući stilske nezgrapnosti, logičke nedosljednosti i banalnost Pricinih ideja. Odbacuje kao nedostojnu svaku mogućnost prihvaćanja odstupnice koju mu nudi Prica (pri tome podrazumijeva i svoje sugovornike iz partijskog vrha čije je nagovore Prica samo javno artikulirao). Krleža, koji je već publiciranjem *Izjave* protiv volje generalnog sekretara KPJ uzeo u zaštitu sve svoje prokazane suradnike, ovdje još jednom potvrđuje da u potpunosti stoji iza njih.

Dalje, Krleža konstatira kako je distanciranje partijskih intelektualaca od Hermana lažno, jer oni i dalje ponavljaju bitne Hermanove optužbe. Upozorava i na izravne analogije u Pricinim optužbama protiv Ristića s Hermanovim iz teksta *Quo vadis, Krleža?* Ne prihvaća optužbe o trockizmu svojih suradnika (iako se sam Ristić u svojim tekstovima u *Pečatu* deklarirao kao Bretonov sljedbenik); energično odbija da je sam ikad bio sklon idejama Trockoga, a distanciran je i prema nadrealističkoj poetici (ono što razumije u nadrealističkim tekstovima svojih suradnika Ristića i Dedinca jest njihova poetičnost dok mu smisao u velikoj mjeri ostaje nerazumljiv): »Stvar Lava Trockoga smatram ‘politički beznadnom pustolovinom’ već više od petnaest godina, i Pečat dovoditi u vezu s političkim pojmom ‘La Quatrieme’ ili je podmukli izazov, ili potpuna ishlapjelost mozga.«

On ne odbacuje socijalno kritički angažman umjetnosti, ali smatra da umjetnost treba zaštititi od diletanata. Krleža kaže kako je dugo šutio ne želeći poticati sukobe unutar ljevice, ali sada mora reagirati kako bi Ognjenu Prici »i njegovoj beletrističkoj kompaniji koja se samozvano nametnula za tumača, za mentora, pa čak i arbitra« dokazao da »govore o stvarima u koje se ne razumiju, pobijajući nešto što nije rečeno i braneći princip tendencije u umjetničkom stvaranju od Pečata, kao da je Pečat u tu svrhu pokrenut kako bi toj našoj dijalektičkoj tendenciji što prije zavrnuo vratom«. Ogorčen odlučno nastavlja: »Mene, međutim, sve to petljanje oko toga kako će ta gospoda reagirati na moje riječi ne zanima mnogo, jer sam uzeo javno riječ na obranu dijalektičkog principa u okviru našeg, stvarnog književnog posla, i od danas ne poznajem više nikakve šale! Od danas branim dostojanstvo socijalne tendencije od diletanata i ne ću popustiti tako dugo dok ne sredim ove zbrke u pojmovima, u savjestima i književnim prilikama u okviru dijalektičkog krila naše lijeve, lijepe i napredne knjige, koju njeni samozvani branioci tako ustrajno brane od ljepote, od jasnih načela i od naprednosti, u ime tih istih principa koje negiraju.«

Iako je svjestan da ulazi u otvoren sukob s KPJ, Krleža očito želi izbjeći da on i njegovi suradnici budu stigmatizirani kao trockisti, što u ondašnjoj konstelaciji snaga na ljevici znači izložiti se otvorenu neprijateljstvu vodeće organizirane snage na ljevici te suočiti se i s neugodnim osobnim bojkotom. S druge strane, prema *Promemoriji istraživačima tzv. »sukoba na ljevici«* (premda ne treba izgubiti iz vida činjenicu da je ona diktirana Čengiću četiri desetljeća nakon objavljivanja *Dijalektičkog antibarbarusa*) Krleža i njegovi suradnici su ipak i u trenutku sukoba KPJ doživljavali kao jedinu snagu kadru da se »opre političkoj krizi koja je na sve strane pokazivala znakove rasula«; drugim riječima, oni su smatrali da »politička linija Komunističke partije predstavlja politiku najmanjeg zla, to je bilo naše nepokolebljivo uvjerenje«. Krleža sebe i svoje suradnike unatoč sukobu doživljava kao dio ljevice te stoga nastoji paziti »da se u javnosti ne bi desilo ili poduzelo bilo što što bi moglo da se pojavi kao kompromitantan argument protiv Partije ili protiv njene partijske linije«. Stoga Krleža nigdje, a ni njegovi suradnici iz *Pečata*, neće spomenuti represivnu praksu staljinističkoga totalitarnog stroja, iako je u razgovorima sa svojim privilegiranim sugovornicima (Čengiće, Matvejević, Očak i dr.) stalno napominjao da su u pozadini sukoba bile činjenice staljinskih procesa i sibirskih grobova. Ta tema, međutim, u *Dijalektičkom antibarbarusu* nigdje nije izrijeком dotaknuta; Krleža ostaje na razini rasprave o estetskim problemima što je povremeno prekidano digresijama o osobnim animozitetima i psihološkim karakterizacijama protivnika.

U većem dijelu *Dijalektičkog antibarbarusa* analizira Ristićev tekst iz prvog broja *Pečata*, *San i istina Don Kihota*. Konstatira da je netočna Pricina optužba kako Ristić bježi od stvarnosti jer Ristić izrijeком govori kako je u vremenima tragedije

španjolskog naroda iluzorno posvećivati svoj život snivanju i umovanju »dok postoji mogućnost da celo to subjektivno kraljevstvo bude od danas do sutra razoreno i mračnjaštvom ukinuto«. Ristić se ne »otuđuje aristokratski od masa«, tvrdi Krleža, jer on u svojem tekstu govori upravo suprotno: »Takozvana elita je ne samo otimač kulture od naroda nego i neprijatelj kulture.«

Na Pricinu optužbu da izbjegava pisati o tragediji španjolskog naroda u građanskom ratu Krleža odgovara da već dvadeset i pet godina piše o tragedijama malih naroda, da o španjolskim temama piše stalno (tekstovi o Cristovalu Colonu, Goyi). U Pragu je 1932. skicirao ciklus pjesama o španjolskoj revoluciji od kojih je objavio samo jednu. Na početak španjolskoga građanskog rata reagirao je i pisanjem niza balada inspiriranih španjolskom tematikom, nadahnutom formama karakterističnim za španjolsku umjetnost te donosi i tekstove tih balada (one će od II. izdanja *Balada Petrice Kerempuha* 1946. postati sastavnim dijelom zbirke). Spominje također i publicističke feljtone o španj. građanskom ratu koji nisu mogli biti tiskani (misli pritom očito na tekstove koji nisu objavljeni u *Novom listu* 1937).

Krleža odgovara Prici i na njegove primjedbe o prirodi estetskog čina izrečene u povodu romana *Na rubu pameti* i opisa Sikstinske kapele; Krleža drži da svojim opisom brani dostojanstvo umjetnine od nerazumijevanja, brani oduhovljenu logiku umjetničkog stvaralaštva od primitivne, diluvijalne, »dvopapkarske« trivijalnosti. U završnom dijelu *Dijalektičkog antibarbarusa* Krleža se osvrće i na druge protivnike s ljevice koji su kritički dočekali pojavu *Pečata* i pisanje njegovih suradnika (R. Zogović, M. Đilas, J. Popović, V. Gligorić, Đ. Jovanović, P. Bihalji, A. Vučo, V. Vučković, S. Krupić, A. Humo, M. Davičo, P. Perović). Svoje umijeće ironijskog persifliranja Krleža je osobito efektno demonstrirao interpretirajući spornu pjesmu Radovana Zogovića *Don Kihot na bombarderu* pokazujući neznanje, nerazumijevanje umjetnosti i netaleantiranost protivnika.

U zaključnom paragrafu svojega polemičkog teksta Krleža još jednom poriče da je posrijedi političko neslaganje: »Nije riječ o politici u ovoj raspravi koja se rasplamsala oko Pečata nego o književnosti i nije riječ o našem desnom političkom zastranjenju nego o lošem, dijalektičkom, bezidejnom i bezuslovnofrazerskom primjenjivanju teze o socijalnoj tendenciji u okviru naše lijeve knjige, gdje se taj obrt tjera sasvim slabo i dosadno, i gdje nekoliko nesposobnjaka, polijevivši do bezumne fraze, misli, da se svi poletarci sveukupnog našeg književnog početništva mogu prekrijumčariti u književnost kao plovke u palaču, u ujedinjenom jatu gaćući gluposti, pod četvrtonskom palicom velikog svog ideologa i dirigenta R. Zogovića. S ucjenjivačima, sa kleveticima i s političkim provokatorima, koji tu mračnu rabotu vrše pod krinkom dijalektike samo zato da bi time zaštitili svoju književnu nesposobnost, s takvim nezdravim pojavama treba obračunati, konačno i neopozivo. A da će se to dogoditi – prije ili kasnije, zato im pisac ovoga *Antibarbarusa* jamči svojim potpisom.«

Dijalektički antibarbarus je dobio izniman publicitet u novinama i časopisima: građanski tisak uglavnom se opredijelio za Krležinu stranu u njegovu obračunu s »diluvijalnim, barbarskim« stavovima; klero-nacionalistička desnica uglavnom se suzdržala od komentara i opredjeljivanja jer je Krležu doživljavala možda i kao opasnijeg protivnika od komunističkih intelektualaca; partijska inteligencija ubrzano započinje pripreme za obračun s Krležom.

Odmah nakon izlaženja *Dijalektičkog antibarbarusa* Prica je napisao odgovor *Barbarstvo Krležinog »Antibarbarusa«*; tekst je trebao biti objavljen u *Izrazu*, ali kako je časopis kasnio s izlaženjem, Prica ga je tiskao krajem siječnja 1940. u posebnoj brošuri. Osnovna je teza Pricina odgovora da Krleža ni jednim čvrstim

argumentom nije odbio njegove optužbe protiv Richtmannove neopozitivističke »karikature dijalektike« (koju je u međuvremenu raskrinkao i akademik Pavlov, »poznati autoritet u oblasti dijalektičkog materijalizma«), a ni protiv Ristićeva larpurlartizma i surrealizma. Štoviše, Krleža se – premda mu je ponuđena mogućnost distanciranja – javno legitimirao kao apologet mahizma, larpurlartizma i nadrealizma. Prica još jednom analizira bitne Richtmannove postavke i konstatira da njegov neopozitivizam nužno završava u solipsizmu te se vezuje za misticizam i fideizam. Krležina obrana suradnika, tvrdi Prica, odaje nepoznavanje filozofske literature te nastojanje da se to neznanje prikrije »praznim i bombastičnim frazama«. Da bi dokazao Krležinu filozofsku neobrazovanost, Prica se osvrće i na jedan davni Krležin članak o Kantu iz 1924 (*O dvjestagodišnjici rođenja Immanuela Kanta*) kao primjer takve isprazne verbalistike, a da bi pokazao kako ni tvrdnje o Krležinoj erudiciji nisu posve točne, upozorava na omaške u pisanju latinskih riječi. Ali, ipak, priznat će Krleži da za razliku od ostalih pečatovaca on nije »nitko i ništa«, da je »stilista i književna veličina«, ali utoliko je veća njegova odgovornost za unošenje zabuna među obične ljude; stoga Prica upozorava: »Bilo je još i većih stilista i književnih veličina nego što je Krleža pa kad su imali krivo, rečeno im je da imaju krivo.«

Dijalektički antibarbarus u vrhu KPJ nije bio shvaćen samo kao estetska polemika usmjerena protiv nekolicine netaleantiranih i ambicioznih pisaca, na čemu je Krleža izrijekom inzistirao; taj tekst je doživljen kao otvoreni izazov kojim se radikalno osporava autoritet KPJ i njezinih vodećih intelektualaca. Osim toga, Krležin je tekst zaoštrio podjele na krležijance i antikrležijance među pripadnicima lijevog pokreta (Đilas tvrdi da su svi vodeći hrvatski komunisti osim Bakarića bili krležijanci), narušavajući borbenu monolitnost partije koju u to vrijeme, nakon dugotrajnih frakcijskih borbi, pokušava izgraditi Josip Broz. Stoga je odmah u trenutku pojavljivanja u CK KPJ donesena odluka da se pokrene zbornik tekstova kojim bi se Krleži odgovorilo. U tom trenutku Broz nije bio u zemlji pa u literaturi o sukobu na ljevici postoji spor o njegovoj osobnoj uključenosti u pripreme *Književnih sveski* i definitivan obračun s Krležom: Stanko Lasić i Predrag Matvejević drže da Broz nije bio uključen u pripremu te edicije i da ga je dočekao »gotov čin«; Vasilije Kalezić i Zorica Stipetić pak smatraju da je Broz bio izvještavan o pripremanju te je, unatoč svojim sklonostima prema Krleži, bio odlučan da obračun s pečatovštinom izvede do kraja (iz čega logično proizlazi da se u razdoblju 1939–40. Krleža ne sukobljava samo s jednom strujom u KPJ već s cjelinom KPJ).

Inicijatori pokretanja *Književnih sveski* bili su Đilas i Kardelj; suradnici i redaktori su se u prvoj polovici 1940. sastajali u Beogradu i Zagrebu gdje su diskutirali o napisanim prilogima. U Beogradu je kao redaktor na pripremanju zbornika radio Đilas uz pomoć Koče Popovića i Stefana Mitrovića, a u Zagrebu Vladimir Bakarić. Prema Đilasu (V. Kalezić, *Ljevica u sukobu s Krležom*) Broz se nakon povratka iz Moskve u ožujku 1940. upoznao s pripremanjem za definitivan obračun i bio je, prema Đilasovim riječima, »u početku oprezan i rezervisan, a kad je vidio situaciju i težinu poslova – 'onda nas je, možda i požurivao' ...«. Ipak, ubrzo nakon povratka sastao se još jednom s Krležom (prema iskazu danom I. Očaku, Krleža je i sam tražio taj sastanak). Krleža tvrdi da je ponovo govorio Titu o sudbini partijskih kadrova nastradalih u staljinskim čistkama: »Rekao je da smatra da sve to što se dešava s kadrovima u SSSR-u nema ništa zajedničkog s izgradnjom socijalizma, sve to samo šteti socijalizmu, revoluciji, a posebno prestižu i popularnosti Sovjetskog Saveza« (*Krleža–Partija*, 251). Tito je pak »...vrlo oštro i kritički istupio protiv književnika i njihovih polemika, koje štete politici Partije. To je kvalificirao kao trockizam ili

liberalizam i neshvaćanje osnovnih zadataka Partije, koja je stajala neposredno pred revolucijom. Što se tiče Staljina, čistki, moskovskih procesa, nestanka najstarijih političkih kadrova, među njima i jugoslavenskih, Tito se složio da su to činjenice, ali da sada nije ni vrijeme ni mjesto za razgovor o tome i njegovo rješavanje, jer najvažnije što treba u ovoj situaciji vidjeti i razumjeti jest da nam je pred vratima, pred nosom rat. Sada treba misliti o zbijanju partijskih redova i jačanju antifašističke fronte borbe, o spremanju za borbu.«

Unatoč uvažavanju Krležine uloge u lijevom pokretu, pa i evidentne osobne naklonosti, Broz je u ožujku već bio čvrsto odlučio da se obračuna s pečatovcima i samim Krležom. U *Proleteru* (1940, 3–4) objavio je članak *Za čistoću i boljševizaciju partije* u kojemu je ponovo osudio okupljanje revizionista oko *Pečata* i samog Krležu koji se otvoreno solidarizirao s njima: svi antipartijski elementi okrenuli su »svoje lice ka Krleži sa nadom da će on prihvatiti njihov barjak u borbi protiv partije. Nas vrlo čudi da on ne vidi kakva mu je uloga namenjena, no mi ćemo voditi odlučnu borbu ne samo protiv direktnih protivnika naše partije, nego i protiv onih koji ih podržavaju. Mi ćemo se boriti za mase, borićemo se protiv antimarksističkog i antilenjinističkog utjecaja među radnim masama.«

Premda je Krleža u *Dijalektičkom antibarbarusu* spominjao i mogući nastavak teksta, ipak je odustao od te ideje. U *Pečatu*, 10–12 dominirali su literarni prilozi mladih pisaca Marinkovića, Kružića (Šegedina) i Matkovića te esejističko-putopisne varijacije Marka Ristića *Iz noći u noć*. Krleža je u tom broju objavio samo tekst *Rasulo pameti*, polemički odgovor Stjepanu Markušu koji je 1939. tiskao knjižicu *Symposion...* držeći da mu se Krleža u *Banketu u Blitvi* narugao. Nadmoćnom ironijom analizira zbrkani tekst (»markušijadu«) svojega intelektualno pretenciozna napadača aludirajući na njegovo rasulo pameti. (U *Krležologiji ili povijesti kritičke misli o Miroslavu Krleži* S. Lasić će 1989. pokušati dokazati da Markuševa knjiga *Symposion...*, i potom 1940. njezin nastavak, nisu ipak izraz samo jednoga taštog i zbrkanog uma već pokušaj da se s liberalističkog motrišta osvijetli Krležina nemoć da se otrgne totalitarnoj ideologizaciji.)

U trobroju *Pečata* (1940, 13–15) Krleža ne sudjeluje kao autor teksta. Kao glavni polemikari pojavljuju se opsežnim priložima Z. Richtmann i M. Ristić, koji *Pečatovim* protivnicima odgovaraju i u Krležino ime. Richtmann u studiji *Savremena naučna misao nije idealistička* polemizira s kritikama koje su Ognjen Prica i Todor Pavlov uputili njemu i Krleži. On ostaje pri svojoj tezi da je kao najstarija forma ljudskog mišljenja izgubila svoju nekadašnju ulogu. Spekulativna metoda filozofskog istraživanja potisnuta je novim znanstvenim metodama koje se zasnivaju na eksperimentima i njihovoj matematičkoj obradbi. Opseg konkretnog znanja uvećava se u tolikoj mjeri da postaje nepotrebnim izvanznanstveno povezivanje rezultata pojedinih znanosti nekakvom »filozofijom prirode«. Da bi otklonio optužbe kako se tu radi o »revizionizmu«, Richtmann citatima pokušava dokazati kako njegove postavke nisu u neskladu s Marxovim i Engelsovim djelima.

Rekapitulirajući suvremeni razvitak na polju fizikalne logičke kritike, od Macha, koji je pripremio teren za Einsteinovu teoriju relativnosti, do aktivnosti fizičara-logičara Bečkoga kruga, Richtmann upozorava da tradicionalnu filozofiju sve više zamjenjuje logička kritika: »Takva kritika, jasno, nije nikakva 'filozofija' u običajnom smislu te riječi, ona je dio nauke. Ona ne može biti reakcionarna ni napredna, ona može da bude potpuna ili manjkava, spretna ili nespretna, savršenija ili nedostatna, ali da se ta kritika ne rukovodi nikakvim natražnim ideološkim ili političkim motivima, to je izvan svake sumnje.« Autori poput Price napadaju takvu vrstu kritičkih radova jer

konzekventna primjena njihovih principa »znači smrt najispraznije, nestvarne, neučene frazeologije, kakova se kod nas njeguje pod firmom dijalektike«.

Richtmann ipak priznaje da postoji jedno područje filozofije koje znanost nikad neće uspjeti zauzeti: to su razmatranja o ljudskom životu, o sudbini pokoljenja i rodova: »Filozofska djela ove vrste nisu knjige o knjigama, već kao i naučna djela knjige o neposrednoj stvarnosti. To nisu prazne frazerske i verbalne spekulacije već razmatranja na temelju vjekovnog ljudskog iskustva, koje nije stečeno nikakvim naučnim istraživanjem, već ličnim životnim iskustvom dotičnog 'filozofa' mislioca. Ovakav filozofski rad predstavlja prelaz između nauke i književnosti.«

Potanko analizirajući prigovore, upozoravajući na Pricino i Pavlovljevo nepoznavanje ne samo suvremene fizike i neopozitivizma već i djela klasika marksizma (pa i samog pojma dijalektičkog materijalizma na koji se neprekidno pozivaju), Richtmann svojim kritičarima poručuje: »Kad biste se htjeli potruditi da malo dijalektički mislite, mjesto da riječ 'dijalektika' stalno žvačete, vi biste mogli shvatiti da riječ 'revizionizam' u političkom smislu demokracije (kako se taj pojam redovito upotrebljava), nema ničeg zajedničkog s revizijom bilo kakve naučne tvrdnje. Ni jedna knjiga o nauci iz Engelsovih vremena danas više nije od riječi do riječi točna. Nauka se stalno revidira, a ako od te revizije isključite tekstove klasika materijalizma, onda im poričete naučni karakter i stvarate od njih religiozne dogme. Nerevizionistička dijalektika – to je kontradikcija, jer pridjev 'dijalektički' stavljen pred imenicu 'materijalizam' znači da spoznaje tog materijalizma nisu svršene, već se razvijaju. Ja smatram da je moje 'heterodoksno' izlaganje dijalektike ona nerevidirana dijalektika, dok principijelno odbacivanje revizije znači revizionizam u lošem smislu te riječi, jer se time revidira osnovni princip dijalektičkog materijalizma, potrebu njegove neprestane revizije.«

Marko Ristić u *Nesavremenim razmišljanjima* analizira detaljno Pricine tekstove *Recepti, propisi i dogme* i *Barbarstvo Krležinog »Antibarbarusa«* pokazujući kako Prica pojedine rečenice izvlači iz konteksta i krivotvori im smisao. Na kraju indignirano zaključuje: »Dosta je! Jer sve je ovo samo jedno glupo, nedostojno, dosadno, cepidlačko diseciranje i Pricinih i mojih sopstvenih rečenica, na koje me je primorala Pricina metoda izvrtanja i falsifikovanja, jer sve je ovo što ovde moram da radim u stvari samo sitničarsko preterivanje oko nekih besmislenih insinucija i politikantskih trikova jednog nepismenog gnjavatora. Sve ovo nije ništa drugo nego bapsko svađanje koje se idiotski vrti oko dve-tri rečenice iz kojih prof. Ognjen Prica, kao samozvani sudija, hoće pošto-poto da izvuče nekakav porazan dokaz o mom kriminalnom trockističkom mesečarstvu 'ne baš tako bezopasnom', a ovo blesavo hvatanje za reči s njegove i s moje strane, izgleda mi utoliko bednije što se vrši baš u trenutku kad se nalazimo na samom rubu krvavog i vatrenog Maelstroma bezumne motorizovane agresije koja se pakleno vitla u krugu i koja će se zavitlati tako u svoju sopstvenu propast, ali će pri tome povući sobom ko zna koliko od čitavog onog sveta usred koga se razmahnila.«

Pojava *Dijalektičkog antibarbarusa* uznemirila je duhove i među slovenskim lijevim intelektualcima. Na Krležinu stranu staju dvojica njegovih prijatelja: Bratko Kreft i Juš Kozak. Kreft u eseju *Krleževe lirične samoizpovedi* (*Ljubljanski zvon*, 1940, 1–2) proglašava Krležin polemički spis moćnim odgovorom na pritiske kojima je izvrgnuta umjetnost iz sfere politike, a Kozak (*Pogovori na vasi*, *Ljubljanski zvon*, 1940, 3–4) u *Dijalektičkom antibarbarusu* vidi »važno poglavlje u našem književnom životu« jer pritisci na književnike da se podrede zahtjevima normativne poetike postoje i na slovenskoj kulturnoj sceni. To će navesti skupinu komunističkih

intelektulaca okupljenih oko Edvarda Kardelja da im u *Književnim sveskama* oštro odgovori.

U ljeto 1940 (prema S. Lasiću krajem srpnja ili početkom kolovoza) izlazi iz tiska zbornik *Književne sveske* kojim se KPJ definitivno obračunava s pečatovskom skupinom intelektualaca. U zbornik su uvršteni i neki već objavljeni tekstovi (tri napisa O. Price: *Savremena filozofija i prirodne znanosti*; *Recepti, propisi i dogme*; *Barbarstvo Krležinog »Antibarbarusa«*; T. Pavlova: *O filozofstvujušćim fizičarima*; V. Dragina/O. Keršovanija: *San i istina Marka Ristića*). Posebno su za *Književne sveske* napisani i novi tekstovi T. Pavlova *O »dijalektici« i antibarbarstvu Miroslava Krleže*; *»Dijalektički« pogledi Miroslava Krleže o umjetnosti*; *Zvonimir Rihtman skida masku*; M. Nikolića (M. Đilasa) *Od nerazumijevanja do revizionizma*; J. Šestaka (S. Mitrovića i E. Kardelja) *Nekoliko općih primjedaba povodom pečatovskih revizionističkih pokušaja*; K. Popovića *Ratni ciljevi Dijalektičkog Antibarbarusa*; S. Horvata (P. Wertheima) *Idealizam u savremenoj biologiji*. Bili su naručeni još neki tekstovi, ali su zbog različitih razloga izostali: tekst R. Zogovića bio je predug, a ni kvalitetom nije zadovoljio priređivače pa je ostao neobjavljen; V. Masleša nije napisao naručeni tekst zbog simpatija prema Krleži s kojim je nekoć surađivao u *Danasu*. Na nekim tekstovima dugo su radili timovi suradnika; primjerice, izvorni predložak S. Mitrovića temeljito je redigirao i dopunio E. Kardelj (a u redigiranje tog priloga bili su uključeni još F. Kidrič i B. Zihlerl).

Todor Pavlov u svojim tekstovima istupa s nadmoćne pozicije arbitra koji, kao međunarodni autoritet za problematiku dijalektičkog materijalizma, presuđuje u sporu. On dobrohotno hvali »pravilan« Zogovićev odnos prema Krleži jer Zogović mu je u jednom privatnom pismu napisao kako suradnici lijevih časopisa visoko cijene Krležino književno djelo i »ako je potrebno, spremni su ga braniti od njega samog«. Izražava također nevjericu zbog tona i jezika kojim je pisan *Dijalektički antibarbarus* (taj broj *Pečata* je očito Pavlovu hitno dostavljen jer je svoj kritički komentar datirao 9. I. 1940) te on sugerira svojim prijateljima u Jugoslaviji da Krleži odgovore »svom neophodnom oštrinom, ali isto tako i uz neophodno dostojanstvo«. Krleži (a još manje njegovim suradnicima) Pavlov međutim ne priznaje ni »elementarnu naučno-filosofsku erudiciju i sposobnost da logički rasuđuje«, nedostaje mu i »elementarno osećanje naučne odgovornosti da ne piše o stvarima koje je nesposoban da shvati«. Potom Pavlov pokušava dokazati da Krleža ne poznaje i ne priznaje temeljne stavove klasika dijalektičkog materijalizma, a kao glavni autoritet navodi E. Kretschmera, iako on nije stručnjak za gnoseologiju i estetiku već za medicinsku psihologiju. Pavlov analizira i Krležine stavove o prirodi umjetnosti počevši od estetskih sudova iz *Predgovora »Podravskim motivima«*. Tvrdeći da je umjetnost po svojoj najdubljoj biti društvena, konkretno-historijska pojava koja u klasnom društvu nužno ima klasni karakter, napada Krležine postavke kao »nakazni biologizam« jer Krleža pjesnički dar vezuje za nasljedne, općebiološke i psihološke fenomene: »... njegova 'teorija' umetnosti nema ništa zajedničko sa pravom dijalektičko-materijalističkom teorijom umetnosti. 'Teorija' Miroslava Krleže je tipična mehanističko-biološka teorija koja traži koren umetnosti u biološko-naslednim osobinama 'krvi' pa se tako približuje čak i ozloglašanim rasističkim 'teorijama' umetnosti i kulture.«

Najenergičniji u osudi Krleže i pečatovaca je M. Nikolić (Milovan Đilas); u tekstu *Od nerazumijevanja do revizionizma* optužuje Krležu da je poslužio svim »otvorenim i prikrivenim neprijateljima napredne teorije« da ga prihvate kao svojega moćnog zaštitnika i da se svrstaju iza njega. Da bi to dokazao, Đilas opširno citira aktualne tekstove iz protukomunističkih časopisa i novina u kojima se hvali Krležina hrabrost

i vještina argumentacije, osobito se zadržavši na pohvalama trockista okupljenih oko *Naše zemlje*, čime očito želi upozoriti da – unatoč Krležinu izričitom ograđivanju od trockizma – njegov polemički tekst jest percipiran kao trockistički: upravo ga oni najviše hvale i pozivaju se na njega.

Nakon toga uvodnog dijela svojega polemičkog eseja Đilas se prisjeća kako je njegova generacija lijevih omladinaca krišom, ispod školskih klupa, čitala Krležina djela doživljavajući ga kao velikog učitelja: »Njegove riječi podizale su mladiće iz učmalosti u koju ih je zatvaralo sve ono što je dotrajalo, što je već trebalo da više ne traje, a ipak je trajalo – još tvrdokorno u svom umiranju.« Međutim, konstatira Đilas, čak i ta njegova rana angažirana djela pokazuju da je Krležina ideološka i filozofska sprema slaba i da su njegova djela već tada nosila u sebi mogućnost sukobljavanja s naprednim pokretom. Potom tu tezu Đilas ilustrira primjerima iz Krležinih eseja pokazujući kako Krleža nemarksistički tretira ulogu ličnosti u povijesti, ne razumije pojam diktature proletarijata, ne poznaje osnove Marxove političke ekonomije i Lenjinove analize imperijalizma, Bakunjinu tretira ravnopravno Marxu, pokazuje simpatije prema Zinovljevu i Buharinu koji su se naposljetku pokazali »izdajnicima«. Potom Krleži zamjera i njegovo protivljenje ljevičarskim demonstracijama protiv Konkordata, analizira njegovu relativizaciju svih »pogleda na svijet« u romanu *Na rubu pameti* te konstatira da je došao u sukob sa stvarnim interesima radničke klase, ali uplašen njezinom snagom on mimikrira svoja revizionistička nastojanja raspravom o književnosti: »Ta oštrina, ta neposrednost borbe, ta angažovanost milionskih masa, koje uništavaju sve i svakoga tko im se ispriječi na putu, natjerale su i Krležu i grupu oko 'Pečata' da maskiraju svoje aktivno suprotstavljanje toj liniji, da maskiraju čitav svoj revizionizam, da predstave razmimoilaženja sa tim pokretom kao diskusije o talentima i netaalentima, o pismenim genijima i nepismenim budalama, da stvarne razlike prikriju kićenim frazama, u čemu je grupa oko 'Pečata' zaista veoma dobro ispekla zanat.«

Stefan Mitrović i Edvard Kardelj u uvodu opširnog teksta *Nekoliko općih primjedaba povodom pečatovskih revizionističkih pokušaja* naglašavaju kako je polemika s *Pečatom* nužna (za razliku od drugih oni smatraju da je ona za ljevicu i korisna); suradnike *Pečata* pritom ne amnestira od odgovornosti ni činjenica da neki od njih nisu potpuno svjesni činjenice da svojom djelatnošću podrivaju ideju komunizma. Ističući da »bez jednog radničkog pokreta s razvijenom teoretskom mišlju nema u našoj zemlji napredne književnosti, koja bi po svojoj visini mogla ostati u kulturnom 'zlatnom fondu' naroda kroz vijekove«, oni prijeteći upozoravaju na tu činjenicu književnike sklone »grijehu oholosti« i idejama o slobodi umjetnosti. Izravno je Krleži upućeno upozorenje: »Ima samo jedna istina za koju se bori radnički pokret. Na liniji te istine radnički pokret vrši i svoje teoretske napore. Istinska 'sloboda stvaranja' može označavati samo onu slobodu koja dozvoljava umjetniku ili književniku da služi toj jedinoj istini (...) Ako netko traži 'slobodu stvaranja' van te istine, onda to znači, da traži slobodu unošenja tuđih ideologija u radnički pokret.« Smještajući »pečatovštinu« u kontekst univerzalnog fenomena revizionizma koji stalno ugrožava komunistički pokret, autori tvrde da se klica Krležina revizionizma može očitati već i u njegovim radovima glembajevskog ciklusa, jer kritika »reakcionarne klase« nije provedena na način kako to čini Gorki, u ime »napredne, nove klase« već iz pozicije pisca koji je i sam dio te glembajevštine protiv koje se pobunio. Posebnu su pozornost Kardelj i njegovi asistenti u dopunjavanju Mitrovićeva predloška (Kidrič i Zihlerl) posvetili Krležinim sljedbenicima u Sloveniji Kreftu i Kozaku. Osudu njihovih stavova poentiraju konstatacijom da je dio lijevih intelektualaca samo labavim vezama povezan s radničkim pokretom, dok je

»bezbroynim nitima skopčan s raznim buržoaskim ideologijama«. Takav intelektualac ne može potpuno shvatiti ideološke borbe koje obilježuju sadašnjicu; to nerazumijevanje vodi ga u skepsu, a »skepsa je oživjela i materijalizirala u njemu sve što je ostalo tuđega i neprijateljskoga radničkoj klasi. I tako je takav 'lijevi intelektualac' mogao da postane – ponekad svjesno – rezerva pa čak i štit za jednu ideološku ofanzivu reakcije protiv radničke klase«. Zatim autori teksta pokušavaju detektirati idejnu osnovu »pečatovštine« zaključujući kako je tu posrijedi »eklekticism, nespretno pokriven 'dijalektikom' i začinjjen sofistikom«.

Analizirajući Krležine idejne stavove kako su eksplicirani u njegovoj esejistici od samih početaka, autori tvrde da on nikad nije primjenjivao marksističku metodu analize društvenih proturječnosti već je »lutao od instinktivističkih teorija do otvoreno idealističkih objašnjenja velikih istorijskih procesa«.

Svoje nizanje ideoloških optužbi Mitrović i Kardelj završavaju osudom: »Izgubivši vjeru u put radničkog pokreta, u godinama 'totalitarne' ofenzive i šestog januara, izgubivši jedini mogući kompas u vremenima krupnih antifašističkih borbi – pečatovski se truli brod danas, u vrijeme otvorenog sukoba, našao na pijesku – tuđe obale«.

Koča Popović svoj esej *Ratni ciljevi Dijalektičkog antibarbarusa* započinje posve različitom intonacijom u usporedbi s ostalim tekstovima *Književnih sveski*; za razliku od dominantnog ideološkog diskursa koji samosvjesno, siguran u svoju istinu, sudi i presuđuje, Popović čitatelje u svoj tekst uvodi kozerskim tonom, žonglirajući riječima, ironizirajući svoje protivnike, ali i vlastitu poziciju. Konstatira da se Krležina metoda u *Dijalektičkom antibarbarusu* zasniva na »kretiniziranju tuđih izlaganja«: uzme se jedan pasus, rastvori na rečenice, one u riječi, riječi u slova, pa se sve to prevrće i miješa dok pisac ne ispadne glupan.

Potom se ton izlaganja uozbiljuje: osporavajući Krležinu tezu da je posrijedi čisto literarni sukob, i Popović progovara kao ideolog. On ne misli da su posrijedi pitanja literature jer glavni suradnici *Pečata* nisu književnici: nisu to ni Richtmann ni Bogdanov, a »treći ugursuz«, Ristić, »iako mu je domen književnost, istupa nedvosmisleno i neposredno kao teoretičar i ideolog«. Za Popovića je nepobitno da Richtmannova heterodoksija nema veze s dijalektikom već je izravno povezana s empiriokriticizmom te se suprotstavlja dijalektičkom materijalizmu, revidirajući ga. Isto tako, i Bogdanov revidira Marxa kad interpretira 1848. godinu ili kad raspravlja o srpsko-hrvatskom pitanju. Ristiću, pak, prigovara poistovećivanje branitelja i osvajača Madrida. Prema Popovićevoj ocjeni svojevremeno je časopis *Danas* mogao biti jednim od sektora lijeve knjige, *Pečat* to više nije: »pečatovština se suprotstavlja tom razvoju samo prividno iznutra; ustvari ona se suprotstavlja levoj knjizi spolja, i kao tuđa njoj, i kao tuđe oruđe«.

Nakon što je konstatirao da Krležino djelo vrijedi beskrajno više od svih argumenata kojima ga Krleža brani, Popović sa žaljenjem upozorava da mu je Prica »u ime nas svijuu« bio ponudio mogućnost da se distancira od pečatovskoga revizionističkog društva. Krleža je to odbio, te ne preostaje ništa drugo nego da se i s njim postupi kao s članom toga društva, i to najvažnijim, jer on svojim autoritetom pokriva ostale. Slavko Hrovat/Pavle Wertheim u tekstu *Idealizam u savremenoj biologiji* nastoji, kao stručnjak koji dolazi iz znanosti, parirati Richtmannovim stavovima o tome kako napredak znanosti i teorije, koje se razvijaju na novim znanstvenim spoznajama, potiskuje tradicionalnu filozofiju. Analizirajući znanstvene spoznaje u biologiji od teorije evolucije nadalje, Wertheim tvrdi da one nisu eliminirale potrebu za filozofskim tumačenjem, osobito za dijalektičkim materijalizmom: »Dijalektički materijalizam konkretno određuje odnos između cjeline i dijelova kao interakciju

sastavnica, koje sastavljaju izvjesnu cjelinu, izvjesnu strukturu. On u analizi problema cjeline i dijelova ne postavlja ni primat cjeline nad dijelovima ni primat dijelova nad cjelinom, već govori o dijalektičkom jedinstvu cjeline i dijelova. Dijalektički materijalizam, polazeći od samokretanja materije, vidi u teoriji evolucije pravilno rješenje prelaza u kvalitet prilikom nastajanja žive tvari, dijamat se produbljuje spoznajom o genima kao tvarnim nosiocima nasljeđa, koji isključuju intervenciju svakog nematerijalnog, nenaučnog principa. Zato je dijalektički materijalizam 'altera natura' moderne prirodne nauke.«

Tiskanjem *Književnih sveski* te jačanjem unutarnje discipline i suzbijanjem pečatovštine među komunistima, KPJ je očito došla do zaključka da je grupu oko *Pečata* uspjela politički marginalizirati; stoga, iako još ima odjeka te teme u partijskom tisku (prije svega u *Izrazu*), ona nije dominantna. U situaciji uznapredovaloga svjetskog sukoba i iščekivanja da rat zahvati i Jugoslaviju, izloženi izolaciji i bojkotu partijske ljevice, Krleža i većina njegovih suradnika ne upuštaju u nove polemike. *Pečat* se nakon pojave trobroja 13–15 u travnju 1940. ugasio. Sudeći prema jednom Krležinu pismu upućenu Ristiću u listopadu 1940, časopis je ugašen jer nije bilo novih rukopisa, što može biti indikacijom svojevrsne rezignacije koja je zavladała među pečatovcima nakon pojave *Književnih sveski*.

Jedino je Vaso Bogdanov (koji se potkraj 1939. odvojio od redakcije *Pečata* i počeo izdavati vlastiti časopis *Političko iskustvo*, što je Krležu razljutilo te je prekinuo kontaktiranje s njim) tiskao u vlastitoj nakladi ujesen 1940. knjigu *Politička i moralna strana lijeve hajke na Krležu. Prilog historiji desetgodišnjeg književno-političkog sukoba na ljevici*. Sam Krleža je preko Hegedušića nastojao utjecati na Bogdanova da odustane od tiskanja knjige kako ne bi poticao obnavljanje sukoba; međutim, nije uspio. Bogdanov je rekapitulirajući povijest sukoba na ljevici pokušao pojednostavljeno braniti tezu da su razlozi spora isključivo literarni; tek kad su vidjeli da su bitku na estetskom planu izgubili, socijalni pisci su sukob prebacili na politički teren proglašivši Krležu neprijateljem radničke klase i cjelokupnoga radničkog pokreta. Nizom anegdotalnih detalja Bogdanov nastoji dokazati da su Krležini protivnici prije svega bili vođeni u polemici osjećajem suparništva i »literarnom malograđanskom taštinom«. Posebno se bavi Hermanovim člankom *Quo vadis, Krleža?* i njegovim polemičkim odjecima naglašavajući vlastitu ulogu u obrani Krleže. Tvrdi da u pozadini Hermanova napada zapravo stoji Pavle Bihalji, vlasnik *Nolita*, koji je s Krležom pregovarao o tiskanju njegovih djela, ali se Krleža ipak priklonio zagrebačkoj *Minervi*; da bi se osvetio Krleži, Bihalji je pokušao Hermanov tekst najprije objaviti u beogradskoj *Politici*, a kad je tamo odbijen – u zagrebačkoj *Kulturi*. Opisuje potom rad »odbora četvorice«, koji je osnovala redakcija *Kulture*, kako bi se formulirao tekst kojim bi redakcija izgledila spor s Krležom. Analizira odnose među lijevim piscima u vrijeme izlaženja *Danasa*, aktivnost socijalnih pisaca protiv Krleže u časopisima *Naša stvarnost*, *Mlada kultura*, *Umjetnost i kritika* i *Izraz*. Interpretirajući *Književne sveske* i njihovu argumentaciju o revizionizmu Krleže i njegovih suradnika, Bogdanov čvrsto stoji na stajalištu da su posrijedi klevete koje nadilaze čak i ono što su klerikalci pisali o Krleži.

Na Bogdanovljevu knjigu reagirao je August Cesarec kratkim tekstom *Jedna izjava* (*Izraz*, 1940, 10) demantirajući njegov opis rada »odbora četvorice«, podsjećajući ga da je upravo on, Bogdanov, na samom početku otkazao suradnju u odboru. U to vrijeme Cesarec je, unatoč dugom prisnom prijateljstvu, prekinuo svaku vezu s Krležom. Prema Krležinim riječima (I. Očak, *Krleža–Partija*, 254–257) počeli su se postupno udaljavati zbog nesuglasica u stavu o staljinskim procesima, a definitivno su se posvađali zbog Krležine osude Staljinova napada na Finsku. Cesarec je ipak bio

ponudio *Pečatu* jedan svoj putopis, ali su Krležini suradnici bili protiv toga da se on tiska (smetala im je naivna socijalna tendencioznost). Očito je i Krležin ulazak u otvoreni sukob s KPJ utjecao da Cesarec, kojega Krleža doživljava kao »discipliniranog vojnika partije«, potpuno prekine vezu s »revizionistima«.

O sukobu na ljevici javio se posebnom knjižicom, *Smisao estetske diskusije oko Pečata*, u drugoj polovici 1940. i dvadesetpetogodišnji Vinko Šonjara. Iako njegov rad nije imao nikakav utjecaj na tok sukoba na ljevici, pojedini krležolozi (S. Lasić, B. Kovačević) ističu njegovu sposobnost lucidne analize. Komentirajući *Književne sveske*, Šonjara je prihvatio kritičke ocjene o Bogdanovu, Richtmannu i Podhorskom, ali je – analizirajući Krležine estetske stavove u kontekstu različitih literarnih koncepcija hrvatske književnosti od početka XX. stoljeća – ustvrdio da njegovi kritičari nisu u pravu.

U vrhu KPJ prekid tiskanja *Pečata* i *Krležina* šutnja nakon pojave *Književnih sveski* očito su doživljeni kao prešutno priznanje poraza; glavne partijske snage usmjerene su na pripremu V. zemaljske konferencije, koja je održana u Zagrebu 19–23. X. 1940. u znaku obnovljene revolucionarne monolitnosti, s naglaskom na otpor »protunarodnoj vladi Cvetković–Maček« i organiziranje obrane protiv fašističke opasnosti. O sukobu KPJ s Krležom i grupom oko *Pečata* generalni sekretar samo se kratko osvrnuo u svojem referatu podrazumijevajući da se radi o »svršenoj fazi«: »No borba protiv Partije počela je u obliku revizije marksizma-lenjinizma. Slučaj sa Krležinim 'Pečatom' to potvrđuje. Partija je odmah poduzela mjere protiv te pojave, protiv elemenata kao što su Rihtman, Ristić, Bogdanov i drugi, čija su imena bila objavljena u 'Proleteru' 1938. g. Kad se kasnije pokazalo da su uzaludni svi pokušaji da se Krleža odvoji od tih ljudi, partija je poduzela i protiv njega energične mjere. Izašla je jedna knjiga u kojoj se temeljito objasnilo to teoretsko iskrivljavanje nauke Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina. Slučaj sa Krležom prijetio je da zauzme široke razmjere zbog neobaviještenosti široke napredne javnosti i došlo je do žučnih borbi u pojedinim mjestima gdje su i neki naši drugovi nasjeli Krleži i usprotivili se gledištu Partije po tom pitanju. Blagodareći mobilizaciji čitave Partije protiv te pojave u našem pokretu, uspjelo je uglavnom osujetiti ovaj pokušaj revizionista i neprijatelja radničke klase. Potrebno je stoga da ubuduće budno prate članovi Partije sva slična i namjerna skretanja i da ih energično onemogućavaju...«

Izolaciju, koja je uslijedila nakon partijske osude, Krleža je teško podnosio; u razgovoru s Očakom spominje da je molio Otokara Keršovanija da ga poveže s Josipom Brozom kako bi se razjasnili nesporednosti, ali generalni sekretar KPJ očito više nije bio zainteresiran za susret s »otpisanim« Krležom. U razdoblju II. svjetskog rata Krleža je nekoliko puta pozivan da se priključi partizanskom pokretu; svoje neodazivanje tumačio je strahom od reakcija svojih protivnika iz sukoba na ljevici, osobito Milovana Đilasa (E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*). Đilas je, pak, više puta demantirao da je Krleža imao razloga za tu vrstu straha. Krležino odbijanje da se priključi partizanima izazvalo je razočaranje mnogih bivših krležijanaca; jedan od njih, književnik Joža Horvat na Kongresu kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom 1944. održao je oštar govor protiv njega.

Nakon II. svjetskog rata upravo je Horvat zadužen da uspostavi kontakt s Krležom, da ga uključi u obnovu rada Društva književnika te u uredništvo novopokrenutog časopisa *Republika*. O atmosferi u kojoj se odigrava Krležino integriranje u novi društveni sustav i Krležinu raspoloženju svjedoči sam Horvat; njemu je hrvatsko partijsko rukovodstvo sugeriralo odmah nakon oslobođenja da organizira susret Krleže i Zogovića: »Sastanak Krleže i Zogovića, njihov prvi susret u životu, održan je u Rokovu perivoju, u zgradi redakcije 'Naprijeda'. Sjećam se, Krleža je došao

pomalo zbunjen i vidno nervozan. Nas trojica sjedili smo u zasebnoj sobi. Započeo je Zogović. Govorio je o karakteru oslobodilačkog rata, o socijalističkom realizmu, pa u jednom trenutku zastao, pogledao Krležu i dobacio: 'Krleža, bitku koju ste vodili s Partijom prije rata, smatrajte izgubljenom'. Krleža je reagirao žustro; udario dlanom o stol i uzviknuo: 'Pardon...!' – 'Nikakav pardon' – uzvratilo je istim tonom Zogović. 'Ponavljam, bitka koju ste prije rata vodili s Partijom, za vas je izgubljena' (...) Krleža se vidnom nervoznom grimasom suzdržao od daljnje replike i razgovor se nastavio. Tijekom tog susreta dogovoreno je i pokretanje književnog časopisa *Republika*, te je određen sastav redakcije: Krleža, Kaleb, Horvat, s tim da Krleža bude glavni i odgovorni urednik.

Drugi dan poslije susreta sa Zogovićem predložio sam Krleži da se nađemo. Po njegovoj smo želji prošetali Savskim nasipom. Neko smo vrijeme sjedili na obali, šutjeli i promatrali ogromno jato čvoraka kako se povijalo i gnijezdilo iznad rijeke. Tada rekoh: 'Krleža, taj vaš jučerašnji susret s Radovanom... strah me da se ne obnovi sukob'. Prekinuo me i smirenim glasom odgovorio: 'Ne brinite, sukob se neće obnoviti, do smrti me više nitko neće udaljiti od partije'. (*Pet desetljeća Republike, Republika*, 1995, 11–12) Na sličan način te prve poslijeratne dane opisuje i Josip Barković, koji je također kao čovjek od »partijskog povjerenja« pokušavao Krležu i mlađe pečatovce (M. Matković, R. Marinković) reintegrirati u kulturni život (*Krleža i pištolji oko njega, Republika*, 1996, 9–10).

U prvom, listopadskom dvobroju *Republike* 1945. Krleža je objavio esej *Književnost danas*. Njime se vraća temi prirode umjetničkog čina i njegove društvene funkcije, kojom je izazivao svoje protivnike u predratnom sukobu na ljevici. Sada brižno zaobilazi aluzije u kojima bi se oni mogli prepoznati; kloneći se sporenja, u tekstu zasićenu kulturnohistorijskim reminiscencijama, postavlja Shakespeareovu umjetnost kao uzor pitajući se možemo li mi stvoriti književnost »kojoj će uspjeti da skinе masku ove umiruće civilizacije«. Priznavši kao bitnu zadaću suvremene književnosti svjedočenje o »ukletoj zbilji«, Krleža i dalje inzistira na važnosti izražajnih sredstava umjetnosti jer bez obzira na opravdanost socijalnog angažmana, lišena umjetničke izražajnosti svaka se poruka pretvara u frazu: »Kao svjedok ovog ukletog vremena pred budućim pokoljenjima, književnost naša danas treba da bude svjesna svojih izražajnih sredstava, bdijući postojano nad tim, da joj se izražajno sredstvo ne izrodi u frazu. Fraza pretvara ljudsku riječ u svrhu, a osjećaje u kalupe, u sheme, u klišeje; fraza od najplemenitijih zamisli stvara hijerarhiju crkve i klepet kostura u skupocjenim brokatima.«

Krleža u *Dnevniku* i *Zapisima sa Tržiča* tvrdi da je taj njegov tekst izazvao nezadovoljstvo Milovana Đilasa, koji se pobrinuo da se zabrani knjiga *Gospoda Glembajevi* u nakladi Stjepana Oreškovića, a i da se skinе s repertoara beogradskoga Narodnog pozorišta drama *U agoniji*. Međutim, S. Lasić ispravno ocjenjuje (*Krleža. Kronologija života i rada*, 342) da su Krležini iskazi pretjerani, da nije bila riječ o pravim zabranama već da je »vjerojatno došla neka direktiva da se ne favoriziraju suviše ta djela koja više 'ne odražavaju našu stvarnost' i u kojima nema 'pozitivnog junaka'«.

Potkraj 1945. Krleža će se prvi put nakon rata susresti s Titom. Đilas, koji je prisustvovao tom susretu opisuje Kaleziću taj delikatni susret: »Tito nije htio da ga primi sam, nego da bude još neko. 'Znate', obratio mi se Đilas, 'Tito je bio špiclov – nije htio da mu se kaže da on nešto s Krležom uglavljuje', utoliko prije što su neki drugovi negodovali kad su čuli da će Tito razgovarati sa Krležom, s kojim se Partija, takoreći do juče, svađala i obračunavala. 'I Tito je pozvao mene', rekao je Đilas, dodajući šta je i u kom smislu Tito govorio Krleži: 'No, Krleža, bilo je što je bilo,

moralo se onako postupiti, potrebna je bila jedinstvena Partija, radi odbrane Jugoslavije, a ti si, kao Jugosloven, to morao da znaš i razumiješ...’ Sve je to bilo u Titovom stanu, u kome je Tito imao i radni kabinet, bez protokolarnog prijema i službenih razgovora...« (*Ljevica u sukobu sa Krležom*, 244). Na tom sastanku očito je uglavljen dogovor da će i jedna i druga strana izbjegavati obnavljanje sukoba. To se ubrzo i vidjelo: kad je 1946. u časopisu *Komunist* objavljen Titov referat s V. zemaljske konferencije, iz njega je bio izbačen dio koji se odnosio na revizionističku djelatnost pečatovske grupe.

Iako odnos s Đilasom nije lišen osobnih animoziteta (Krleža je, između ostalog, u kasnijim razgovorima s raznim sugovornicima ponajviše Đilasa optuživao za smrt svojega prijatelja Đure Vranešića), ipak s njim vrlo tijesno surađuje (vjerojatno i zbog njegove uloge čelnika Agitpropa). Prihvativši ponudu da se intenzivnije uključi u »izgradnju novog društva«, Krleža – između ostalog – Đilasu predaje opsežan historiografski elaborat u kojemu razrađuje osnovne smjernice razvoja jugoslavenske historiografije i humanističkih znanosti (elaborat je djelomice objavljen u knjizi E. Čengića *S Krležom iz dana u dan. Post mortem I*). U tom radu skiciran je niz ideja koje će Krleža realizirati 50-ih god. osnivanjem Leksikografskog zavoda i pokretanjem *Enciklopedije Jugoslavije*.

Unatoč čestim Krležinim osobnim susretima s Đilasom i ostalim čelnicima KPJ, još uvijek postoje tenzije u uzajamnim odnosima. Očitovat će se to i u jednom politički vrlo delikatnom trenutku: u toku V. kongresa KPJ u Beogradu 1948 (koji je održan u znaku sukoba sa Staljinom), Đilas je pročitao referat *Izveštaj o agitaciono-propagandnom radu KPJ* u kojemu se osvrnuo i na predratni sukob na ljevici istaknuvši da KPJ ne odustaje od svoje ocjene da su oko *Pečata* bili okupljeni revizionisti koji su negirali dijalektički materijalizam i osporavali revolucionarnu ulogu radničke klase. Krleža, koji je bio prisutan na Kongresu, u pauzi je intervenirao kod Broza, podsjećajući ga na dogovor da se tema sukoba na ljevici neće obnavljati. Broz ga je uvjerio da ocjene u Đilasovu referatu nisu rezultat službenog dogovora u Politbirou KPJ, već da je posrijedi osobni Đilasov stav; također mu je obećao da sporni dijelovi referata neće biti tiskani u službenim publikacijama Kongresa.

U sukobu sa Staljinom Krleža je nedvosmisleno podupro Broza i njegovu politiku: očitovalo se to osobito u njegovu djelovanju unutar JAZU; još prije V. kongresa KPJ Krleža je u JAZU pripremio izvanrednu skupštinu na kojoj je održao govor u kojemu poziva Akademiju i sve građane da stanu iza svojeg rukovodstva i odbiju klevete. Nakon V. kongresa KPJ, u drugoj polovici 1948. i početkom 1949. Krleža najveći dio vremena provodi u Beogradu, u neposrednoj Titovoj blizini kao čovjek njegova osobnog povjerenja (očito, zbog stare, svima nepoznate, Krležine nesklonosti Staljinu, u novoj situaciji je Titu upravo on potreban kao oslonac).

Krleža, međutim, u novoj situaciji kad su mu potpuno otvorene mogućnosti stvaranja političke karijere, izbjegava političke funkcije; preferira djelovanje iz pozadine, na formuliranju nove ideološke (osobito kulturne) paradigme. Uz potporu političkog rukovodstva u drugoj polovici 1949. Krleža inicira veliku *Izložbu srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije* te vodi i cjelokupne pripreme koje će biti okončane otvaranjem izložbe u ožujku 1950. Izložba je doživljena kao pokušaj jugoslavenskoga kulturnog iskoraka na Zapad, prema kojemu se oprezno otvara i službena jugoslavenska politika odbacujući model staljinizirane varijante socijalizma i tražeći svoj specifični, treći put između Istoka i Zapada. U listopadu 1950. Krleža osniva u Zagrebu Leksikografski zavod i pokreće *Enciklopediju Jugoslavije*. Kako i sam spominje u referatu na I. sastanku republičkih redakcija *Enciklopedije Jugoslavije*, ta edicija je utemeljena kao jedan od najvažnijih preduvjeta za izgradnju

kulturne svijesti jugoslavenskih naroda, ona je oblik »konkretizacije parole o nužnosti jačanja vlastite kulture i nauke«. Krležina leksikografska nastojanja koincidiraju s tada aktualnim pokušajima političkih struktura da transformiraju cjelokupno društvo uvođenjem modela socijalističkog samoupravljanja te iniciranjem i novog modela vanjske politike koji će se sredinom pedesetih artikulirati kao politika nesvrstavanja.

Krleža početkom pedesetih intenzivno komunicira i prisno surađuje ne samo s Titom već i s drugim jugoslavenskim rukovodiocima, osobito s Đilasom, Kardeljem, Kidričem, Pijadom, Čolakovićem. Stoga je i Krležin govor na III. kongresu Saveza književnika Jugoslavije 5–7. X. 1952. u svojim glavnim crtama pisan u dogovoru s polit. vodstvom (Kardeljem i Đilasom). Krleža u tom tekstu pokušava balansirati između osude normativne poetike socijalističkog realizma (polemizirajući osobito s Aragonom, Ždanovom i Gerasimovom), ali i neprihvatanja one vrste »ideološki skeptičkih tekstova« koje piše dio književne inteligencije ne prihvaćajući materijalističku metodu: »Biti skeptik spram historijskomaterijalističke metode, klimati glavom, sumnjati u tačnost ovog naučnog načina, danas znači biti porte-parolom desne politike. Pošto se ljudska svijest na svom herojskom putu da oslobodi čovjeka od eksploatacije kao društvenog sistema, služi upravo dijalektičkim formulama i pošto ta ista revolucionarna ljudska svijest pretendira da je isključivo dijalektička metoda naučno ispravna, onda tu metodu stavljati pod znak pitanja ne znači sumnjati samo u metodu mišljenja nego i u ispravnost misaonih rezultata.« Kao odgovor na te neprihvatljive krajnosti Krleža zagovara vlastitu socijalističku književnost i umjetnost koja »treba da se ostvari na svima sektorima socijalističke kulturne djelatnosti, a naročito književnosti, što je, mislimo, jedan od najosnovnijih preduslova za izgradnju naše socijalističke kulturne svijesti. Jedan od glavnih zadataka naše književnosti i naše književne kritike bio bi da ne vodi diskusije o generalnoj liniji širokopotezno, na odbrani nekih materijalističkih misaonih i metodičkih principa ('grosso modo'), nego da primjenjujući analitičku metodu uđe u detaljno stvarno ispitivanje elemenata naše vlastite konzervativne svijesti u svim njenim vidovima i nijansama i u svim trikovima i načinima.«

Veći dio kulturne javnosti, osobito mlađih, modernistički orijentiranih umjetnika, doživio je Krležin *Ljubljanski referat* prije svega kao oficijelnu objavu definitivnog raskida s poetikom socijalističkog realizma; prilično ideologiziran diskurs Krležina referata koji inzistira na neporecivosti metode dijalektičkog materijalizma i formulama socijalističke umjetnosti (makar doživljene kao kritika prevladane konzervativne svijesti) ostao je u drugom planu. Taj referat nesumnjivo je dao poticaj pojavi raznih modernističkih inicijativa u svim granama umjetnosti. S. Lasić, kao najautoritativniji istraživač problema sukoba na ljevici, smatra da tim referatom i govorom pred oficirima JNA u Domu JNA u Zagrebu 17. XII. 1952, u kojemu je Krleža radikalno osudio Sovjetski Savez i Staljina, završava sukob na ljevici jer je Krleža definitivno izbio u sam centar knjiž. i društvenog života Jugoslavije. Međutim, neki autori (D. Bošković, *Stanovišta u sporu*; R. Peković, *Ni rat ni mir*) pokazuju da polemike na ljevici traju još desetljećima.

Ti sukobi ne mimoilaze ni Krležu. Posebno je zanimljiv razvoj njegovih odnosa s Đilasom. Početkom pedesetih godina, u razdoblju kad Đilas prelazi na pozicije radikalne kritike staljinizma i zalaganja za liberalizaciju jugoslavenskog sustava, on nastoji što intenzivnije uključiti i Krležu u svoje projekte. U drugoj polovici 1952. Đilas ga poziva da uđe u uredništvo časopisa *Nova misao* koji on pokreće u Beogradu. Krleža nije oduševljen jer je Đilasova ideja poremetila planove oko pokretanja časopisa *Danas* 1952. koji je na sličnoj platformi općejugoslavenske

suradnje on pripremao u Zagrebu. Đilasov poziv ipak prihvaća i sudjeluje na pripremnim sastancima uredništva. Prema svjedočenjima nekih mlađih pisaca koji su pozivani na sastanke kao potencijalni suradnici (P. Džadžić, S. Lukić) na samim sastancima bilo je i oštih, polemičkih tonova: Krleža se sukobio s Ivom Andrićem zbog njegovih tumačenja prirode književnosti i njezine društvene funkcije. Prema svjedočenju samoga Krleže, glavni spor je bio ipak sa samim Đilasom koji nije želio uključiti staroga Krležina prijatelja i suradnika Marka Ristića u redakciju, zbog čega ni Krleža nije prihvatio članstvo u uredništvu. Ipak, nije odustao i od suradnje u *Novoj misli*: u sedmom broju 1953. objavio je *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935*, tekst koji je po Krležinu mišljenju bitan za razumijevanje uzroka sukoba na ljevici. Sam Đilas je, pak, u prvom broju svojega časopisa za 1954. objavio tekst *Nekulturna istorija* u kojem izvrgava oštroj kritici hrvatsko političko rukovodstvo (a to znači, prije svega, Bakarića, jednog od ključnih Krležinih protivnika iz sukoba na ljevici) prigovarajući što se nije pojavilo na proslavi Krležine šezdesete obljetnice. U tom apologetskom tekstu Đilas o Krleži piše kao o najvećoj progresivnoj ideološkoj figuri u Jugoslaviji između dvaju ratova, a za sebe sama kaže da se uvijek »divio i opijao« snagom njegova izraza i grandioznih pov. slika.

Nakon Đilasova pada u siječnju 1954, kad je isključen iz SKJ i smijenjen sa svih funkcija zbog »liberalističkog, antipartijskog i antisocijalističkog djelovanja«, provedena je unutar samog SKJ i unutar svih sektora društvenih djelatnosti akcija eliminiranja »liberalističkih zastranjenja«. U znaku tih političkih tendencija bio je održan i Plenum Saveza književnika u Beogradu 10–13. XI. 1954. Na njemu se raspravljalo o stanju u suvremenoj jugoslavenskoj književnosti i umjetnosti. Krleža je bio jedan od glavnih govornika; istupio je referatom u kojemu se ponovo bavio razmatranjima o prirodi umj. čina pokušavajući u uvodnom dijelu nizovima metafora artikulirati svoju specifičnu, na materijalističkim temeljima zasnovanu estetiku (»ako je kretanje osnovna oznaka materije, a organska 'kretanja' njen najviši uspon, umjetnost je ritmički odraz tog lutanja«). Nakon općeg uvoda kritički govori o piscima koji su se proteklih nekoliko godina, u razdoblju kulturnog otvaranja nametnuli kao uzori modernistima u Jugoslaviji. Analizirajući poetike Mallarmea, Joycea, Becketta, Eliota, Gidea i dr., zatim niza modernističkih slikara XX. st., Krleža konstatira da taj oblik umjetnosti jest posljedica svojevrsnoga duhovnog nihilizma; doduše, »gerasimovština je u estetici mnogo opasnija po razvoj ljudskog ukusa a i pameti nego linija od picassizma (od plave faze do Guernike) do konverzije Matisse–Dali«, ali u dekadentnom modernizmu Zapada ne vidi onu umjetnost koja može ponuditi prave odgovore na glavna pitanja vremena, koja bi mogla autentično govoriti o čovjeku, prije svega o moralu toga čovjeka, točno određena u prostoru i vremenu. Svoje distanciranje od aktualnih modernističkih trendova poentira ovim riječima: »Klauni u likovnom cirkusu apstraktne umjetnosti vade pred nama iz svojih prestidžitaterskih cilindara krepane kanarinca i peku apstraktnu kajganu svojih inspiracija, i dok je ta predstava u eri simbolizma i secesije koncem prošlog stoljeća u dosadi građanskog prosperiteta mogla još za trenutak da bude zanimljiva pred radoznom svjetinom, danas – kad se ta provincijalna crna magija povampirila do međunarodnih omjera – vrijeme je da se utvrdi, da ovaj likovni i književni dulce far niente ne govori ni o čem drugom, nego o bezidejnom poklonstvu pred nečim što se zove mizerija duha. Ova 'revolucija forme' više je nalik na modu palanačkih gospođica koje kokodaču oko Diorovih krojeva, do kojih je dopro posljednji krik mode sa zakašnjenjem od nekoliko neukusnih pokoljenja.«

Unatoč Krležinu golemom autoritetu, njegova oštra i ironična osuda modernističke prakse, koja se uz još velike otpore tek počinje afirmirati u novoj Jugoslaviji,

izazvala je snažan otpor nekolicine prisutnih modernista, osobito mladih kritičara Zorana Mišića i Dragoslava Mihajlovića Mihiza. Mihiz je čak prigovorio Krleži da je svojim riječima izdao umjetničke ideale koje je sam zagovarao u mladosti te aludirao na njegovo starenje i senilizaciju. Očito povrijeđen tom primjedbom Krleža se javio za riječ u diskusiji odbijajući optužbu da je promijenio stavove iz mladosti te citiranjem *Hrvatske književne laži, Marginalija uz slike Petra Dobrovića* i kritike *Grafička izložba 8. III. – 20. III. 1926.* pokušao dokazati da nikad nije odobravao slijepo povodjenje za stranim uzorima.

Između ostalog, i taj sukob udaljio je većinu mlađih modernista od Krleže; indikativno je da se u modernističkim glasilima poput zagrebačkih *Krugova* pedesetih vrlo malo pisalo o Krleži. Njega se sve više počinje doživljavati kao mitsku instituciju socijalističke kulture koja uživa posebnu zaštitu režima. Ne poriče se njegova književna veličina i važnost za povijest nacionalne književnosti, ali njegov opus ne nailazi na pravu rezonancu u djelima mlađih, modernistički orijentiranih autora.

Šezdesetih godina oko Krleže se okuplja intelektualni krug u kojemu su političari, bivši generali JNA, te ugledni književnici i likovni umjetnici starije generacije (uglavnom članovi JAZU); dio njih surađuje u novopokrenutom časopisu *Forum* i u edicijama Leksikografskog zavoda, osobito u *Enciklopediji Jugoslavije*. Tih godina je Krleža pojačano zainteresiran za propitivanje nacionalnog pitanja i načina kako je ono rješavano u monarhističkoj i socijalističkoj Jugoslaviji. Karakteristično je za Krležu, a osobito za neke od intelektualaca iz njegova kruga, da pokazuju veliku osjetljivost prema problemu hrvatskog identiteta u višenacionalnoj zajednici, pa i spremnost na preispitivanje hrvatskog položaja u Jugoslaviji. To se reflektira osobito u tretiranju povijesnih tema u *Enciklopediji Jugoslavije*; Krležino inzistiranje na raskidu s »velikosrpskim shemama« svojtvenima predratnoj građanskoj historiografiji, koje su velikim dijelom prenesene i u novu Jugoslaviju, prouzročilo je početkom šezdesetih negodovanje dijela srpskih suradnika i odbijanje daljnje suradnje. Oformljena je i posebna Komisija pri CK SK Srbije koja je trebala ispitati sporove oko *Enciklopedije Jugoslavije*. Slučaj je izazvao nesporazume u dugotrajnom, prijateljskom odnosu Krleže i Ristića (glavnog urednika srpske redakcije *Enciklopedije Jugoslavije*) što je dovelo do Ristićeve ostavke i zahlađenja uzajamnih odnosa. U sklopu te pojačane senzibiliziranosti za hrvatsku nacionalnu problematiku treba motriti i Krležinu *Uvodnu riječ* na znanstvenom savjetovanju u Zagrebu o 130-godišnjici hrvatskog narodnog preporoda (29–31. III 1966). S obzirom na takav razvoj političkih stavova, bilo je prirodno da i Krleža potpiše *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* kao zasigurno najjeminentniji individualni potpisnik.

Kad se pod pritiskom jugoslavenskoga političkog vrha postavilo pred hrvatskim političkim rukovodstvom pitanje kažnjavanja Krleže, Josip Broz nije dopustio da to pitanje bude riješeno na republičkoj razini s obzirom na iznimnu važnost Krleže za lijevi pokret. Prema zapisima Mike Tripala (*Deklaracija o hrvatskom književnom jeziku, Republika, 1992, 7–8*), koji je bio svjedokom susretu Broza i Krleže, Krleža je u tom razgovoru odbio mogućnost da javno povuče potpis, također je naveo i brojne primjere zapostavljenosti hrvatskog književnog jezika obrazlažući time opravdanost zahtjeva *Deklaracije*. Ipak se složio s Brozom da je sam način njezina formuliranja i demonstrativnog prezentiranja javnosti loš i da može poremetiti osjetljivu ravnotežu nacionalnih interesa u Jugoslaviji. Ponudio je Brozu ostavku na članstvo u SKJ, ali Broz to nije prihvatio procjenjujući vjerojatno, kao i više puta dotad, da je Krleža

isuviše važan za lijevi pokret da bi bio politički žrtvovan; stoga su se dogovorili da će Krleža samo podnijeti ostavku na članstvo u CK SKH.

Nakon tog čina Krleža se kloni političke aktivnosti, u razdoblju hrvatskog proljeća s rezervom prati djelatnost hrvatskog političkog rukovodstva, nedvosmisleno se u trenutku političkog sukoba hrvatskog i jugoslavenskog vrha opredjeljujući za Tita. Tematika sukoba na ljevici u žarište pozornosti javnosti dolazi u toku održavanja simpozija *Sveučilište i revolucija* 8–10. I. 1970. na kojemu je S. Lasić izlaganjem *Sukob na književnoj ljevici (1928–1952)*, podupirući Krležinu poziciju u sukobu, izazvao Vladimir Bakarića da polemički reagira već na samom simpoziju. Lasić je potom svoje izlaganje proširio i objavio kao posebnu knjigu, koja je izazvala izniman odjek u stručne javnosti, političara koji su bili sudionicima sukoba, te i među širokim slojevima publike. Lasić je u Krležinim stavovima prepoznao antistaljinistički, nedogmatski način lijevog mišljenja, po mnogočemu korespondentan s tadašnjim evrokomunističkim nastojanjima zapadnih komunističkih partija da odbace boljševičke dogme i usmjere se prema humanijoj i liberalnijoj viziji socijalizma. Sam Krleža je oduševljeno prihvatio Lasićevu interpretaciju, ali se nije oglašavao vlastitim komentarima. Nije u javnosti reagirao ni na povremene istupe komunističkih rukovodilaca, osobito Vladimira Bakarića, koji su u intervjuima ili drugim javnim istupima kritički govorili o Krležinoj poziciji u sukobu na ljevici. Krleže su se najviše dojmili Đilasovi opisi sukoba na ljevici, osobito njegove interpretacije objavljene u *Memoarima jednog revolucionara* (1973), ali sam nije reagirao izravno ni u tom slučaju. Očito je godinama prikupljao građu vezanu za svoj odnos s Đilasom, jer je, prema iskazu danom Čengiću, 1974. poslao Lasiću u Pariz čitav fascikl s dokumentacijom o vlastitom sukobu s Đilasom sugerirajući mu da napiše nastavak svoje knjige na temelju te građe. Međutim, stjecajem okolnosti, pošiljka nije uručena Lasiću, a u međuvremenu je došlo do razilaženja između Krleže i Lasića te je Krležina ideja ostala nerealizirana.

Krležu je očito do same smrti proganjala tema sukoba na ljevici, jer joj se u razgovorima sa svojim sugovornicima neprekidno vraćao; stalno je razmišljao na koji način javnosti prezentirati novo izdanje *Dijalektičkog antibarbarusa*, a o toj trajnoj opsesiji svjedoči i *Promemorija istraživačima tzv. »sukoba na ljevici«* koju je izdiktirao E. Čengiću neposredno pred smrt.

U jugoslavenskom sukobu na ljevici Krleža je nesumnjivo imao središnju ulogu; iz današnje perspektive posve je jasno da nije bio posrijedi samo estetski spor, već prije svega politički. sukob jednoga intelektualnog krila ljevice sa samim rukovodstvom KPJ. Taj sukob se, unatoč Krležinoj šutnji reflektirao i u poslijeratnoj jugoslavenskoj povijesti i u svim kontroverzama jugoslavenskog socijalizma.

LITERATURA:

- I. Babić, *Filozofija i znanost kao tema jedne davne polemike među našim marksistima*, *Filozofija*, 1963, br. 2
- I. Babić, *Časopis kao instrument kulturne akcije. Neke značajke Krležinih časopisa između dva rata*, *Naše teme*, 1963, 5
- D. Grlić, *O nekim filozofskim aspektima Krležinog djela*, *Naše teme*, 1963, 5
- M. Vaupotić, *Krležini književni časopisi*, *Republika*, 1963, 7–8
- I. Babić, *Za sistematsko proučavanje povijesti naše marksističke teoretske misli*, *Putovi revolucije*, 1964, 3–4
- I. Gotthardi–Škiljan, *Revolucionarna književnost i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata*, *Putovi revolucije*, 1964, 3–4
- V. Rajčević, *Prilog bibliografiji naprednih novina i časopisa između dva rata (1918–1941)*, *Putovi revolucije*, 1964, 3–4
- I. Babić, *Odnos filozofije i znanosti u radovima jugoslavenskih marksista (1931–1941)*, *Putovi revolucije*, 1965, 5
- I. Jelić, *Osnovni problemi stvaranja Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. godine*, *Putovi revolucije*, 1966, 7–8
- R. Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, I–III, Sarajevo 1966–72.
- Z. Posavac, *Estetika Miroslava Krleže*, *Kolo*, 1968, 7
- T. Šercar, *Osvrt na literaturu o tzv. »sukobu na ljevici« (I)*, *Kolo*, 1969, 11
- Sveučilište i revolucija* (zbornik), Zagreb 1970.
- M. Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945*, Zagreb 1970.
- S. Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, Zagreb 1970.
- Umetnost i revolucija. Razgovor o knjizi S. Lasića Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, *Delo*, 1971, 5
- N. Seferović, *Beleške uz Keršovanijevu skicu za studiju o Miroslavu Krleži*, *Forum*, 1971, 5–6
- P. Damjanović, *Tito pred temama istorije*, Beograd 1972.
- M. Đilas, *Memoir of a Revolutionary*, New York 1973.
- M. Lončar, *Krležini književni časopisi*, *Književna istorija*, 1974, 24, 25, 26
- V. Mađarević, *Književnost i revolucija*, Zagreb 1974.
- V. Kalezić, *Sukobi socijalne literature i nadrealizma*, Novi Sad 1975.
- V. Kalezić, *Pokret socijalne literature*, Beograd 1975.
- V. Kalezić, *Polemika o socijalnoj literaturi*, Novi Sad 1977.
- P. Matvejević, *Književnost i njezina društvena funkcija*, Novi Sad 1977.
- I. Supek, *Krivovjernik na ljevici*, Bristol 1978.
- Marksizam i književna kritika u Jugoslaviji 1918–1941* (zbornik), Beograd 1978.
- Z. Stipetić, *Komunistički pokret i inteligencija. Istraživanje ideološkog djelovanja inteligencije u Hrvatskoj (1918–1945)*, Zagreb 1980.
- D. M. Bošković, *Stanovišta u sporu*, Beograd 1981.

- I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, I–II, Zagreb 1981.
- A. Flaker, *Poetika osporavanja*, Zagreb 1982.
- I. Očak, *Krleža–Partija*, Zagreb 1982.
- V. Kalezić, *U Krležinom sazvežđu*, Zagreb 1982.
- Z. Stipetić, *Argumenti za revoluciju – August Cesarec*, Zagreb 1982.
- S. Lasić, *Krleža. Kronologija života i rada*, Zagreb 1982.
- P. Matvejević, *Stari i novi razgovori s Krležom*, Zagreb 1982.
- Dijalektički antibarbarus, danas. Diskusija na tribini SKC-a u Beogradu, Književna reč*, 1982, 182
- B. Krivokapić, *Pitao sam Krležu. 13 razgovora. 1973–1981*, *Reporter*, 1982, 5.
- G. Tešić, *Zli volšebnici*, I–III, Beograd 1983.
- Z. Črnja, *Sukobi oko Krleže*, Sarajevo–Zagreb 1983.
- M. Janićijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984.
- E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, I–IV, Zagreb 1985.
- M. Jenšterle, *Skeptična levica*, Maribor 1985.
- R. Peković, *Ni rat ni mir. Panorama književnih polemika 1945–1965*, Beograd 1986.
- B. Kovačević, *Marginalije o međuratnoj lijevoj inteligenciji. Inteligencija i moderno društvo*, Zagreb 1986.
- B. Jakšić, *Svest socijalnog protesta*, Beograd 1986.
- V. Kalezić, *Đilas – miljenik i otpadnik komunizma*, Ljubljana 1988.
- I. Mandić, *Zbogom, dragi Krleža*, Beograd 1988.
- J. Brković, *Anatomija morala jednog staljiniste*, Zagreb 1988.
- S. Lasić, *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*, I–VI, Zagreb 1989–93.
- B. Kovačević, *Slučaj zagrebačkih revizionista*, Zagreb 1989.
- B. Kovačević, *Psihoanaliza i ljevica*, Zagreb 1989.
- V. Kalezić, *Ljevica u sukobu sa Krležom*, Beograd 1990.
- E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan. Post mortem* I–II, Sarajevo–Zagreb 1990.